ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

CALT - 03

સર્ટીફિકેટ કોર્ષ ઈન ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર લાઈફ એન્ડ થોટ.

[Certificate course in Dr. Babasaheb Ambedkar Life and Thought.]

વિભાગ

3

ડૉ. આંબેડકર અને નવમાનવવાદ

એકમ –1
ડૉ. આંબેડકર અને માનવવાદ 03

એકમ –2
ડૉ. આંબેડકર અને મહિલા સશક્તિકરણ 10

એકમ– 3
ડૉ. આંબેડકર અને સમાજવાદ 15

એકમ – 4
ડૉ. આંબેડકર અને લોકશાહી 20

એકમ – 5
ડૉ. આંબેડકર અને માનવ અધિકાર 25

લેખક

ડૉ. પી. જી. સોલંકી — બી–1, મેઘદુત ટેનામેન્ટ, માર્કેટ યાર્ડ પાછળ, કલોલ, જી–ગાંધીનગર– 382721

ડૉ. પી. એ. પરમાર — C-બી, ધર્મભુમિ સોસાયટી,જી.ઈ.બી.ની પાછળ, મહેસાણા–384001

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. પી. જી. જયોતિકર — 21, આનંદવિહાર સોસાયટી, દાણીલિમડા, અમદાવાદ – 28

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. પી. જી. સોલંકી — બી–1, મેઘદુત ટેનામેન્ટ, માર્કેટ યાર્ડ પાછળ, કલોલ, જી–ગાંધીનગર– 382721

ડૉ. પી. એ. પરમાર — C-બી, ધર્મભુમિ સોસાયટી,જી.ઈ.પી.ની પાછળ, મહેસાણા–384001

સંયોજન સહાય

1] શ્રી કે. એ. પોટા — કુલસચિવશ્રી, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે, એસ.જી.હાઈવે, સોલા,અમદાવાદ–60

2] શ્રી દિલિપભાઈ કાતરિયા — વ્યાખ્યાતા (ઈતિહાસ) ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે, એસ.જી.હાઈવે, સોલા,અમદાવાદ–60

પ્રકાશક

કુલસચિવ,ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે, એસ.જી.હાઈવે, સોલા, અમદાવાદ–60
Email : feedback.baou.org Website : www.baou.org

@ સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુન: મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગીય પરિચય: ડૉ.આંબેડકર અને નવ માનવવાદ: ડૉ.આંબેડકરના માનવીય દ્રષ્ટિકોણના આધારપર

પરિચય

ડૉ. આંબેડકર અને નવ માનવવાદ નામના આ વિભાગમાં ડૉ.આંબેડકરના માનવીય દૃષ્ટિકોણના આધારપર ડૉ.આંબેડકર અને માનવવાદ નામના પ્રથમ એકમથી શરૂ કરી ડૉ.આંબેડકરના મહિલા સશક્તિકરણ,સમાજવાદ,,લોકશાહી અને માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

એકમ-૧ માં ડૉ.આંબેડકરની માનવવાદી વિચારધારાને સામાજિક, આર્થિક,રાજકીય,શૈક્ષણિક,ધાર્મિક,નૈતિક,વૈધાનિક અને રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ તપાસવામાં આવી છે. જેમાં વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલી માનવવાદની વ્યાખ્યાઓ પણ આપવામાં આવી છે.

ડૉ.આંબેડકર અને મહિલાસશક્તિકરણ નામના બીજા એકમમાં મહિલાઓને મતાધિકારનું પ્રદાન,પ્રસૂતિના સમયે મળતી રજાઓ,કુટુંબકલ્યાણ-નિયોજન, કન્યાકેળવણી,સમાજમાંથી કુરિવાજો દૂર કરવાની હિમાયત,દેહવિક્રય જેવા અનિષ્ટો તરફ અણગમો, મહિલાઓના ઉત્થાનમાટે અવિસ્મરણીય રહે તેવું કાર્ય-હિન્દુ કોડ બીલ વગેરે માટે ડૉ.આંબેડકરે કરેલ સંવિધાનિક જોગવાઈઓ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.અને મહિલાઓના સર્વાંગિસ વિકાસપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

એકમ-૩ માં ડૉ.આંબેડકરના સમાજવાદ અંગેના વિચારો પ્રસ્તૂત કર્યા છે.જેમાં રાજકીય આઝાદી ની સાથે-સાથે સામાજિક આઝાદી વિશે તમે વિગતવાર માહિતી મેળવી શકશો.

એકમ-૪ માં ડૉ.આંબેડકરના લોકશાહી અંગેના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે.બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ.આંબેડકરને જ્યારે સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ઘડવાની તક મળી ત્યારે તેમણે સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૩૨૬ દાખલ કરીને ૧૮ વર્ષની વયના ભારતના કોઈપણ નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર આપીને લોકશાહીની નીવ મજબૂત કરી છે. તેનો વિસ્તૃત પરિચય મેળવી શકશો.અને ભારતની લોકશાહીથી વાકેફ થશો.

છેલ્લે એકમ-૫ માં ડૉ.આંબેડકરે બક્ષેલા માનવ અધિકારોની ગહન ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી છે.માનવઅધિકારો માનવીના જીવન સાથે વણાઈ ગયા છે. માનવી એક સામજિક પ્રાણી છે તે સમાજમાં સ્વમાનભેર ઉન્નત મસ્તકે જીવીશકે તે માટે બંધારણમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરેલી છે તેવા માનવ અધિકારોના યોધ્ધા,પુરસ્કર્તા અને અન્યાય તેમજ શોષણ સામે આજીવન સઘર્ષ કરનાર વિદ્રોહી નેતા તરીકે ઓળખાતા ડૉ.આંબેડકરની માનવ અધિકાર અંગેની વિચારધારા આપની સમક્ષ પ્રસ્તત કરી છે.

આમ,આ પાંચ પ્રકરણોમાં ડૉ.આંબેડકરના માનવીય દ્રષ્ટિકોણને રજૂ કરી માનવ-માનવ પ્રત્યે પ્રેમ,દયા,કરૂણા પ્રગટ કરવામાટેનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

એકમ ૧ ડૉ. આંબેડકર અને માનવવાદ

રૂપરેખા

૧.૧	ઉદ્દેશો
૧.૨	પ્રસ્તાવના
૧.૩	માનવવાદ દર્શન
૧.૪	સામાજિક માનવવાદ
૧.૫	આર્થિક માનવવાદ
૧.૬	રાજકીય માનવવાદ
૧.૭	શૈક્ષણિક માનવવાદ
૧.૮	ધાર્મિક માનવવાદ
૧.૯	નૈતિક માનવવાદ
૧.૧૦	વૈધાનિક માનવવાદ
૧.૧૧	રાષ્ટ્રીય માનવવાદ
૧.૧૨	સારાંશ
૧.૧૩	કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

ઉદ્દેશો

આ એકમમાં આપણે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના માનવવાદ વિશેના વિચારો રજૂ કરવાના છીએ. એટલું જ નહીં તેમની માનવવાદી વિચારધારા કયા કયા ક્ષેત્રોમાં વિકાસ પામી હતી તેની પણ વિગતે ચર્ચા કરીશુ. માનવમાત્રનું કલ્યાણ થાય તે માટે ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર હર હંમેશ ચિંતન અને મનન કરતા રહયા છે. અને તેના પરિપાક રૂપે આ પ્રકરણમાં આપણે ડૉ. આંબેડકરના માનવવાદ વિશેના સિધ્ધાંતો અને ધારણાઓ વિશે વિગતે પરિચય મેળવીશું. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે ---
ડૉ. આબેડકરની માનવવાદી વિચારધારાનો આસ્વાદ માણી શકશો.

- સામાજિક દ્રષ્ટિએ
- આર્થિક દ્રષ્ટિએ
- રાજકીય દ્રષ્ટિએ
- શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ
- ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ
- નૈતિક દ્રષ્ટિએ
- વૈધાનિક દ્રષ્ટિએ
- રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ

- માનવ-માનવ પ્રત્યે પ્રેમ, કારુણ્ય અને દયા ભાવના કેળવી શકશો.
- સમાજના છેવાડાના માનવીના ઉત્થાન માટે ચિંતનશીલ બનશો.

૧.૨ પ્રસ્તાવના

આધુનિક યુગમાં ડૉ. આંબેડકરને માનવવાદી ચિંતક તરીકે વાસ્તવિક રીતે ઓળખવામાં આવી રહયા છે. તેમનું સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ચિંતન અકિંચન, ગરીબ, બેઘર, લાચાર, વેઠિયા, છેવાડાના માનવીઓના હિત અને કલ્યાણ માટે ઉદભવ્યું, વિકસ્યું અને પરિણામ લક્ષી બની રહયું.

માનવવાદી વિચારધારાના અગ્રેસર તરીકે આજે એમનું નામ આદરથી દેશની સમાજશાસ્ત્ર,ઈતિહાસ, રાજકારણ અને કાનૂન જેવી વિદ્યાશાખાઓમાં લેવામાં આવે છે. જે તેમના વિચારોમાં રહેલા સામર્થ્યને બળવત્તર બનાવે છે,ઉપયોગીતા દર્શક બનાવે છે અને વ્યવહારુ પણ બનાવે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સ્વાનુભવ દ્વારા સર્વાનુભવ સુધી પહોંચવાની ગતિને માનવ માત્રના કલ્યાણ અર્થે રજૂ કરીને આખરે તો "હું માનવી માનવ થાઉ તોય ઘણું છે." એ ન્યાયે માનવતાને જ સૌથી વધુ મહત્વ આપ્યું છે. અને એ દ્વારા માનવીના સર્વાંગી વિકાસ માટેના માત્ર વિચારોજ નહી પરંતુ વ્યવહારુ ઉપાયો પણ દર્શાવ્યા છે. જેમાં માનવ માનવ પ્રત્યે દયા-ભાવના, કારુણ્ય, પ્રેમ, યોગ્ય વર્તન, સમતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવના ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. સમાજના ગરીબ, બેઘર, લાચાર,વંચિત, વેઠીયા, અછૂત, અશિક્ષિત અને છેવાડાના માનવીના ઉત્થાન માટે માનવ માનવ વચ્ચેના સંબંધોને સ્નેહ અને સદ્‌ભાવનાનો સ્પર્શ મળે એજ ડૉ.આંબેડકરના માનવવાદનો સંદેશ છે.

ડૉ.આંબેડકર અને નવમાનવવાદ
ડૉ.આંબેડકરના માનવીય દ્રષ્ટિકોણના આધારપર

ડૉ. આંબેડકરની માનવવાદી વિચારધારા કયા કયા ક્ષેત્રોમાં વિકાસ પામી હતી તેની ચર્ચા કરતા પહેલાં માનવવાદ તેના સિધ્ધાંતો અને ધારણા વિશે થોડોક ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી લાગે છે.

૧.૩ માનવવાદ દર્શન

માનવવાદી એ તત્ત્વદાર્શનિક ખ્યાલ છે. માનવવાદ એ સશકત કહી શકાય તેવો દાર્શનિક વિચાર છે. જેમાં માનવ માનવ પ્રત્યે કારુણ્ય,દયા, ભાવના, પ્રેમ, વર્તન, પરિવર્તન જેવા લક્ષણો અભિપ્રેત થયેલા જોઈ શકાય છે. તેમાં ઐહિક,ઈશ્વરિક અને દુન્યવી ધારણાઓનું દર્શન હોય છે. એક માનવ નિઃસહાય, બેબસ અને લાચાર માનવીની જિંદગી સુખી સમ્પન્ન બનાવવા માટે કેવા વિચારો ધરાવે છે. અને તેને પરિપૂર્ણ પર્યાયવાદમાં પલટવા માટે કેવું અમલીકરણ કરે છે તેના ઉપર જ અવલંબે છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતાં ડૉ. આંબેડકર કોરા ચિંતક ન હતા. માત્ર ચિંતાઓ કરીને જ બેસી રહેવાનો અભિગમ ધરાવતા ન હતા. પરંતુ પોતે જે વિચારોની કલ્પના કરી હોય તેને અમલમાં મૂકવા માટે તેઓ એક યોધ્ધાની જેમ ઝઝૂમતા રહેતા અને આખરે તેઓ પરિણામ લાવીને જ જંપતા હતા એટલે કે તેઓ ભાવનાશીલ, આદર્શવાદી,કરૂણાવર્તી,ધૈર્યશીલ અને મીલીટન્ટ(Militant) એમ મિશ્ર સ્વભાવના મહાપુરુષ હતા. તેમના વિચારોનો મુલાધાર જ્ઞાન હતો. તેથી જ મધુ લિમયે જેવા ચિંતકે તેમને "જ્ઞાનમાર્ગી બંડખોર" તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જેમાં તેમનો માનવવાદ ભારોભાર પ્રગટ થાય છે. તેમના જ્ઞાનમાં માનવવાદની ચિંતનાત્મક ધારા વહે છે.

માનવવાદ માણસ અને સબંધોની વ્યવસ્થાનું ચિંતન અને વ્યવસ્થા છે.માનવવાદ માણસોને તાત્ત્વિક ઉલઝનમાં મૂકતો નથી. પરંતુ તેને અલગ રાખી તાત્કાલિક કલ્યાણ પ્રત્યે અધિક ધ્યાન આપે છે. મનુષ્ય તેની સ્થિતિ,સમસ્યા, સમાધાન અને ઉલઝન વગેરે માનવવાદના પ્રમુખ લક્ષણો છે. અને તે માનવક્ષેત્રમાં સક્રિય રહેવા માટેનો પ્રયાસ કરે છે. ડૉ. આંબેડકરે છેવાડાના માનવીના ઉત્થાન માટે ચિંતન કર્યું અને સમાજમાં તેને સુયોગ્ય સ્થાન મળે તે માટે અપૂર્વ સંઘર્ષ કર્યો.

વિદ્વાનોના મંતવ્યો મુજબ માનવવાદ એક દર્શન છે અને તે એક વિચાર તંત્ર પણ છે. એટલું જ નહીં તે એક શક્તિશાળી આંદોલન પણ છે. જેનો હરદમ પ્રયાસ માનવ ઉત્થાન માટેનો જ હોય છે. જોકે વિવિધ દેશ- પ્રદેશની પરિસ્થિતિ મુજબ તેમાં બદલાવ આવતા પણ હોય છે અને તેની અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપમાં પણ ફેર હોય છે. તેથી વિદ્વાનોએ તેની વ્યાખ્યા જુદી જુદી રીતે કરી છે. ભારતમાં એમ. એન. રોયનો સર્જનાત્મક માનવવાદ, જવાહરલાલ નહેરુ અને લોહિયા પ્રેરિત જનતાંત્રીક માનવવાદ, પંડિત દિનદયાલ ઉપાધ્યાયનો સમગ્ર માનવવાદ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો સામાજિક માનવવાદ જાણીતો છે.

૧.૪ ડૉ. આંબેડકર અને સામાજિક માનવવાદ

માનવવાદના જે વિભિન્ન સ્વરૂપો ભારતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આપણે જોયા તે પછી હવે ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક માનવવાદ તરફ એક અવલોકન કરવું પડશે. ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક માનવવાદનું મૂળ ભારતની વિષયમ સામાજિક સ્થિતિમાં રહેલું જોઈ શકાય છે. ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થા એજ તેનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. જોકે ડૉ. આંબેડકર ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાની તદ્દન નીચેના સ્તરની અછૂત જાતિમાં જન્મ્યા તેથી આ દલીત વર્ગોનું ઉત્પીડન એમનાથી જોઈ શકાયુ નહીં. એંઠવાડ, ગંદવાડ, અને મંદવાડ જેવા ત્રિદોષ માહોલમાં જીવનયાપન
કરતા અછૂત વર્ગોની દયાજનક હાલત, પિડન અને તડપન તેમનાથી જોઈ શકાઈ નહીં. પરિણામે તેમણે પોતાના અધ્યયન માટેનું કેન્દ્ર બિન્દુ સમાજના છેવાડાના માનવીઓને જ બનાવ્યાં.

હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થાની સંકીર્ણ અને સંકુચિત અવગણનાનો ભોગ બનેલા અને સામાજિક ગુલામીની જંજીરોમાં જકડાયેલો માનવસમૂદાય એ ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારાનો મુખ્ય આધાર હતો. આ સમાજ અશિક્ષા, અજ્ઞાન અને અન્યાયના વમળમાં ફસાયેલો હતો. અંધશ્રધ્ધાના કૂપમંડૂકમાં એ ડૂબેલો હતો. જેને પ્રકાશ આપવાનો હતો. એ પ્રકાશ એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ. એ પ્રકાશ એટલે શિક્ષણનો પ્રકાશ. તેમનામાં પવિત્રતા, પ્રકાશ અને પ્રેમના ત્રિગુણોનું સિંચન કરવાનું હતું. અનેક પ્રકારના સામાજિક ચિત્ર-વિચિત્ર નિયમોથી બંધનગ્રસ્ત અછૂત સમાજને સામાજિક ગુલામીમાંથી મુકત કરાવી તેને ઊંચે ઉઠાવવાનો હતો. એ કઠોર જંજીરો તોડવી ખરેખર તો મુશ્કેલ હતી અને તે પણ આઝાદી મેળવવાના આંદોલનો દરમિયાન એટલે લોઢાના ચણા ચાવવા જેટલું કઠિન અને મહામુશ્કેલ કાર્ય હતું સામાજિક કઠોર નિયમો એ અછૂતોને પંગુ, પદ્દદલિત અને ગુલામ બનાવી રાખ્યા હતા. પરિણામે તેઓ ઈશ્વરીય નિયમો ઉપર કુઠુરાઘાત કરવા લાગ્યાં તેમણે સમતા, બંધુત્વ અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો વિકાસ કરવા ઉપર ભાર મૂકીને સામાજિક માનવવાદને વધારે ગતિશીલ બનાવ્યો.

૧.૫ આર્થિક માનવવાદ

ડૉ. આંબેડકર સામાજિક માનવવાદની જેમ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને પણ પ્રાધાન્ય આપે છે.તેથી તેમનો આર્થિક માનવવાદ અહીં જોવા મળે છે. આર્થિક માનવવાદ સૌને સારુ ભૌતિક તેમજ આર્થિક જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે.આર્થિક રીતે અછૂતવર્ગો ઘણા જ કમજોર હતા. તેમના જીવનમાં કોઈ જ ધંધાનો વિકાસ થઈ શકયો ન હતો. અથવા તો ધંધા-રોજગારની તમામ તકો તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી હતી. તેથી આ સમાજ કોઈ ઉન્નત વ્યવસાય કરી શકે તેમ હતો જ નહીં. તેમને યોગ્ય તક મળે તેમનું આર્થિક જીવન યશસ્વી બને એ ડૉ.આંબેડકરના આર્થિક માનવવાદનો આધાર છે. ધન સંપત્તિ તેમને મળવી જોઈએ.સમાજમાં અછૂતવર્ગો સન્માનનિય સ્થાન મેળવી શકે અને યોગ્ય ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે તો જ તેમનાં જીવનમાં નવી આશા જન્મે.સુચારૂ આર્થિક આજીવિકા દ્વારા અછૂત વર્ગો ધન પ્રાપ્ત કરે ભ્રષ્ટ્રાચારકે અયોગ્ય રસ્તે નહીં પણ પૂરો પરિશ્રમ કરીને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે. તેથી તેમણે બંધારણમાં મિલકત ધરાવવાના મૂળભૂત અધિકારની પણ જોગવાઈ કરી . આમ, આર્થિક માનવવાદમાં કમજોર વર્ગોનુ કલ્યાણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો". સ્વાધ્યાય -૧

નોંધઃ- (૧) તમારા જવાબો માટે પ્રશ્નની નીચે આપેલી જગાનો ઉપયોગ કરો.

(૧) વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલી માનવવાદની વ્યાખ્યાઓ જણાવો.

....

....

....

....

(૨) ડૉ. આંબેડકરના મતે સામાજિક માનવવાદનું મૂળ શામાં રહેલુ છે. ?

....

....

....

....

(૩) સામાજિક માનવવાદમાં ડૉ. આંબેડકર કઈ શાસન વ્યવસ્થામાં વિશ્વાસ કરે છે. ?

....

....

....

....

....

(૪) કયા ચિંતકે આંબેડકરને જ્ઞાનમાર્ગી બંડખોર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ?

....

....

....

....

(૫) ડૉ. આંબેડકરે તેમના અધ્યયન માટેનું કેન્દ્રબિંદુ સમાજના છેવાડાના માનવીઓને જ કેમ બનાવ્યા?

....

....

....

....

(૬) સામાજિક માનવવાદને વધારે ગતીશીલ બનાવવા ડૉ. આંબેડકરે કઈ ત્રણ બાબતો પર ભાર મૂકયો ?

....

....

....

....

(૭) આર્થિક માનવવાદ કઈ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. ?

....

....

....

....

(૮) બંધારણમાં મિલકત ધરાવવાના મૂળભૂત અધિકારની જોગવાઈ શા માટે કરવામાં આવી છે. ?

....

....

....

....

૧.૬ રાજકીય માનવવાદ

રાજકીય માનવવાદમાં ડૉ. આંબેડકર લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં વિશ્વાસ કરે છે. લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં નાગરિકોને સમાન અધિકારો પ્રદાન થાય છે. ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા છે કે જનતાંત્રિક વ્યવસ્થામાં "એક વ્યકિત, એક મૂલ્ય" નો સિધ્ધાંત અનિવાર્ય છે. એ આદર્શને વ્યવહારિક સ્વરૂપે માનવામાં આવે તો એકાધિકાર, સર્વસત્તાવાદ, વંશપરંપરાગત શાસનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે.

રાજનૈતિક પક્ષો બંધારણની પવિત્રતાને શીરોમાન્ય ગણે છે. દેશમાં બંધારણ જ સર્વોપરિ હોઈ બંધારણના ઔચિત્યનો ભંગ કરવા કોઈ જ રાજકીયપક્ષ સહમત હોતો નથી. સંવિધાનિક વ્યવસ્થાથી જ સામાજિક,રાજકીય,શૈક્ષણિક અને આર્થિક પરિવર્તન આવે છે.

સંવિધાનિક જોગવાઈઓનુસાર પુખ્તવય મતાધિકાર રાજકીય માનવવાદને પ્રભાવિત કરે છે. પુખ્તવયની કોઈપણ જ્ઞાતિ,સમાજ, દલ, પક્ષ, કોમની વયસ્ક વ્યકિત બૌધ્ધિક દ્રષ્ટિએ સક્ષમ હોય છે. તેથી લોકશાહી ઢબે તે પોતાના જનપ્રતિનીધિને ચૂંટીને ધારાગૃહ-લોકસભાગૃહમાં મોકલી આપે છે. અને તે બાબત લોકશાહી વ્યવસ્થા તંત્રમાં જ શકય બને. આ દ્રષ્ટિએ ડૉ. આંબેડકરનો રાજકીય માનવવાદ વિકાસ પામ્યો છે. જે પક્ષ સત્તાધિન બને છે તે લોકશાહીતંત્રમાં વંચિતો, નબળા વર્ગોના સંરક્ષકની ભૂમિકા ભજવે છે. આ વર્ગોના કલ્યાણ તેમજ ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે. પરિણામે ગરીબોની ઉન્નતિ નો રાહ સુનિશ્ચિત અને ચોક્કસ બને છે.આપણા સંવિધાનમાં આ વર્ગો માટેની અનેક કાનૂની જોગવાઈઓ દાખલ કરીને સામાજિક ન્યાયના સિધ્ધાંતને વધુ દ્રઢિભૂત બનાવ્યો છે.

૧.૭ શૈક્ષણિક માનવવાદ

ડૉ. આંબેડકરનો શૈક્ષણિક માનવવાદ ઉચ્ચ શૈક્ષણિક ખ્યાલો સાથે સંકળાયેલો છે. છેક પ્રાચીન સમયથી શૂદ્રો, પછાતવર્ગો, આદિવાસીઓ અને અસ્પૃશ્ય દલિતવર્ગો માટે શિક્ષણના દ્વાર સદંતર બંધ જ હતાં. એટલે સુધી કે પ્રગતિશીલ કહી શકાય તેવી બ્રિટીશ સરકાર પણ આ વર્ગો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં નિષ્ફળ રહી હતી. આમ તમામ સ્તરેથી બંધ થયેલાં શિક્ષણનાં સઘળાં દરવાજા ખોલવામાં ડૉ.આંબેડકરની ભૂમિકા મહત્વની રહી છે. ૧૯૧૯ થી ૧૯૪૭ સુધી તેઓ આ ધ્યેય માટે અવિરત સંઘર્ષરત રહયા હતા. જયારે આઝાદી પછી ભારતનું નૂતન બંધારણ ઘડવાની તેમને તક મળી ત્યારે તેમણે આ બાબતે સંવિધાનમાં વૈધાનિક જોગવાઈઓ આમેજ કરીને સઘળા વંચિત વર્ગો માટે કાનૂની વ્યવસ્થા દાખલ કરી. તેમનું મંતવ્ય હતું કે શિક્ષણ સર્વ માટે સુલભ હોવું જોઈએ અને તે બિન ખર્ચાળ તેમજ સસ્તું પણ હોવું જરૂરી છે. જ્ઞાન એ બેધારી તલવાર સમાન હોવાથી તે રક્ષણ કરે છે. માટે જ્ઞાનનાં દ્વાર સમાજમાં સૌને માટે ઉઘડવાં જોઈએ.જ્ઞાન થકી સમાજમાંથી અંધવિશ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. અંધકારનું નિરસન થાય છે.અને સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાય છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો એવી રીતે વિકાસ થવો જોઈએ કે તે માનવવાદને ઉત્તેજન આપે. સમાજમાં એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા નિર્મિત થાય કે જેમાં છૂત-અછૂત ,ઊંચ-નીચ, જાતિ-કોમ, સંપ્રદાય વગેરેના ભેદભાવ નાબૂદ થવા જોઈએ. એટલું જ નહીં દેશની તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સંવિધાનના કાનૂનો મુજબ ચાલવી જોઈએ.

૧.૮ ધાર્મિક માનવવાદ

દરેક માનવીને સંવિધાનમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક પ્રદાન કરીને ડૉ. આંબેડકરે ધાર્મિક માનવવાદને પણ પ્રભાવિત કર્યો છે. ધર્મમાં કોઈ ઊંચ નથી કે કોઈ નીચ નથી. ધર્મ માનવીને પ્રેમ,સત્કાર અને આદરની ભાવના શીખવાડે છે.પ્રત્યેક ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવના વ્યકત કરવી જોઈએ. દલિત વર્ગોને હિંદુ

ધર્મએ સામાજિક બંધનગ્રસ્ત બનાવી દીધા હતા. ધાર્મિક પ્રતિબંધનો લાદીને દલિતો, આદિવાસીઓ તથા પછાત વર્ગોને હિંદુ ધર્મએ પંગુ બનાવી વિકાસના સઘળાં ક્ષેત્રો તેમને માટે બંધ કરી દીધા હતા. સામાજિક દ્રષ્ટિએ દલિતવર્ગોને કશી જ સ્વતંત્રતા ન હતી. તેથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તે ધર્મ પાળી શકે તે પ્રકારની છૂટ સંવિધાન અંતર્ગત પ્રદાન કરવામાં ડૉ. આંબેડકરનો ફાળો અવિસ્મરણીય છે. ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું કે દરેક ધર્મશાસ્ત્રો માનવ-સર્જિત છે. ઈશ્વર સર્જિત નથી. ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ સૌ કોઈ કરી શકે છે. પરંતુ તેને ઈશ્વર સર્જિત પવિત્ર તથા અકાપ્ય જાહેર કરવા માનવીય સ્વતંત્રતાની ભાવનાને કુંઠિત કરેછે. અતઃતેની સમીક્ષાની પણ એટલી જ જરૂરિયાત છે. ધર્મ માનવીના જીવનનું અનિવાર્ય અંગ જરૂર છે. પરંતુ ધર્મના નામે ચાલતા પાખંડ-ઉત્પીડન કે ઢોંગ-ધતીંગ અયોગ્ય છે. આમ, ડૉ. આંબેડકરનો ધાર્મિક માનવવાદ વ્યક્તિને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યની છૂટ આપે છે. ધર્મમાં પેસી ગયેલા ઢોંગ, ધતીંગ, પાખંડને પડકારે છે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસા", સ્વાધ્યાય - ૨

(૧) જન તાંત્રિક વ્યવસ્થામાં કયો સિધ્ધાંત અનિવાર્ય છે. ?

....

....

....

....

(૨) સત્તાધિન પક્ષોએ ધારાગૃહ, લોકસભામાં કયાં કાર્યો કરવાના હોય છે ?

....

....

....

....

(૩) શિક્ષણ માટે ડૉ. આંબેડકરે કેવી કાનૂની વ્યવસ્થા કરી ?

....

....

....

....

(૪) ધર્મ માનવીને શું શીખવે છે ?

....

....

....

....

(૫) ઈચ્છા મુજબ ધર્મ પાળવાની છૂટ સંવિધાનમાં કેમ આપવામાં આવી ?

....

....

....

....

(૬) બાબા સાહેબે ધર્મમાં કઈ બાબતોને અયોગ્ય ગણાવી છે ?

....

....

....

....

૧.૯ નૈતિક માનવવાદ

સામાજિક માનવવાદની અંતરનિહિત ડૉ. આંબેડકર નૈતિક માનવવાદને પણ આવકારે છે. માણસ કોઈપણ ધર્મનું ભલે પાલન કરતો હોય પરંતુ તેનું નૈતિક અધઃપતન ન થવું જોઈએ. ધર્મની સાથે સાથે જ નૈતિક ઉચ્ચતા ચાલે છે. તેઓ હંમેશાં શીખામણ આપતા કે શીલ એટલે કે ચારિત્ર્યનું અધઃપતન થાય છે ત્યારે રાષ્ટ્રનું પણ અધઃપતન થાય છે. તેથી શીલનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જ્યાં ચારિત્ર્યનું હનન થાય છે ત્યાં નૈતિક અધઃપતન પણ થાય જ છે. તેથી ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં નૈતિકતાની દરેક સ્તરે જરૂરીયાતને માન્ય રાખી શિક્ષણ, સમાજ, રાજકારણ, ધર્મકારણ વગેરેમાં નૈતિક મૂલ્યોને જ વધુ મહત્વ

આપે છે. નૈતિકતાનું પતન ન થવા ઉપર ભાર મૂકે છે.

૧.૧૦ વૈધાનિક માનવવાદ

ભારતીય સંવિધાનમાં કાયદા સમક્ષ સૌને સમાનતાની તક પ્રદાન કરીને ડૉ. આંબેડકર વૈધાનિક એટલે કે કાનૂની માનવવાદને સ્વીકારે છે. દેશનો કોઈપણ નાગરિક કાનૂની દ્રષ્ટિએ સમાન જ છે. કાયદા મુજબ સૌને સમાન ન્યાય મળવો જોઈએ. ધર્મ, જાતિ, લીંગ, મહિલા સમૂદાય એ સૌને માટે કાનૂની પ્રક્રિયા સમાન અને સરળ હોવી જોઈએ. જે વર્ગો કચડાયેલા છે તેમને પણ ધારાગૃહમાં વિધાયકો તરીકે સમાન પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. કોઈપણ વ્યક્તિ અન્યાયનો શિકાર ન બને એ પ્રકારની ન્યાય વ્યવસ્થા ઉપર ડૉ. આંબેડકર ભાર મૂકે છે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની જોગવાઈ કરીને ડૉ. આંબેડકરે સંવિધાન દ્વારા અસ્પૃશ્ય વર્ગોને કાયદા સમક્ષ સમાનતા પ્રદાન કરી છે. આમ કાનૂની યા વૈધાનિક માનવવાદ અહીં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.દેશમાં કાર્યરત કાનૂની મફત સલાહ અને સહાય કેન્દ્રો ડૉ.આંબેડકરની કાનૂની માનવવાદની વૈચારિક ધારાનું પરિણામ કહીં શકાય.

૧.૧૧ રાષ્ટ્રીય માનવવાદ

બાબા સાહેબ આંબેડકરનો માનવવાદ રાષ્ટ્રીયતાને પણ સ્પર્શે છે. રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી મનમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉજાગર થશે અને પ્રત્યેક ભારતવાસીમાં બંધુત્ત્વની ભાવના જાગી ઉઠશે ત્યારે જ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રસ્થાપિત થશે. ઊંચ, નીચ, જાતિ, રંગ, લીંગ, કોમના ભેદભાવ બાજુ ઉપર મૂકીને નાગરિકો જો ભાઈચારાની ભાવનાથી ખભેખભા મિલાવીને એક સાથે સંલગ્ન થશે તો ભારત દેશ જરૂરથી મજબૂત બનશે અને રાષ્ટ્રીય એકતા બળવાન બનશે. આપણું બંધારણ શાંતિ, સદ્ભાવ અને સહઅસ્તિત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અવશ્ય થશે. પ્રત્યેક નાગરિક સારા માન-સન્માનનો અધિકારી છે. દરેક નાગરિકનું જીવન શાંતિથી પ્રસાર થાય તેવું તેઓ ઈચ્છે છે.રાષ્ટ્રમાં જો શાંતિ હશે તો વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી, ઉદ્યોગો, કૃષિ વગેરેનો વિકાસ થશે. નાના-મોટા ઉદ્યોગો વિકાસ પામશે. નાના લઘુ ઉદ્યોગો તેમજ ઘરેલું ઉદ્યોગોની પ્રગતિ થશે. આર્થિક રીતે દેશ સધ્ધર અને સ્વનિર્ભર બનશે. આર્થિક પ્રગિત સધાશે. દેશના GDP નો આંક ઊંચો આવશે.રાષ્ટ્રવાસીઓ એકતા, અખંડિતતા અને ભાતૃભાવ તથા પ્રેમથી એકસંપ રહેશે તો બંધુત્ત્વનો વિકાસ થશે. માનવ ગરીમાની પ્રગતિ થશે.

આમ, ડૉ. આંબેડકર અને માનવવાદનો અભ્યાસ કરીએ તો સામાજિક માનવવાદથી રાષ્ટ્રીય માનવવાદ સુધી તેમનું ચિંતન વિસ્તરે છે. અને રાષ્ટ્રીય માનવવાદમાં વિલિન થાય છે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો", સ્વાધ્યાય-૩

(૧) રાષ્ટ્રીય અધઃપતન ક્યારે થાય છે ? તેને રોકવા શું કરવું જોઈએ.?

....

....

....

....

(૨) ડૉ. આંબેડકર કેવી ન્યાય વ્યવસ્થા પર ભાર મૂકે છે. ? એ માટે કેવી કાનૂની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ? ....

....

....

....

(૩) રાષ્ટ્રીય એકતાને વધુ બળવાન બનાવવા શું કરવું જોઈએ.?

....

....

....

....

(૪) રાષ્ટ્રની આર્થિક પ્રગતિ ક્યારે શક્ય બનશે. ?

....

....

....

....

(૫) માનવ ગરીમાનો વિકાસ કયારે થશે ?

....

....

....

....

૧.૧૨ સારાંશ

આ એકમ વાંચીને તમે ડૉ. આંબેડકરના માનવવાદ અંગેના સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો જાણી શકયા. તેમના લખાણમાં જે આક્રોશ છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ડૉ. આંબેડકર પોતેજ ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં જેને નિમ્નસ્તરની અછૂત જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમાં જન્મ્યા હતા. "પ્રસૂતિની પીડા વાંઝણી સ્ત્રી શું જાણ" ? એ કહેવત મુજબ તેમણે એંઠવાડ, ગંદવાડ અને મંદવાડ જેવા ત્રિદોષ માહોલમાં જીવન વિતાવતા અછૂત વર્ગોની દયાજનક હાલત, ઉત્પીડન અને તડપનને ખૂબજ નજીકથી જોઈ છે. તેથી જ તેમણે પોતાના અધ્યયન માટેનું કેન્દ્રબિંદુ સમાજના છેવાડાના માનવીઓને બનાવ્યા છે. સામાજિક કઠોર નિયમોએ અછૂતોને હજારો વર્ષોથી પંગુ, પદ્દલિત અને ગુલામ બનાવી રાખ્યા હતા. એક માનવ બીજા માનવને કૂતરા કરતાં પણ બદ્તર જીવન જીવવા મજબૂર કરે તેનાથી મોટી દુઃખદ બાબત બીજી કઈ હોઈ શકે ? ડૉ. આંબેડકરે બંધનગ્રસ્ત અછૂત સમાજને સામાજિક ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુકિત અપાવી સમતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો વિકાસ કરવા પર ભાર મૂકી સામાજિક માનવવાદને ગતિશીલ બનાવ્યો છે.

આર્થિક રીતે અછૂત વર્ગો ખૂબજ ગરીબ હતા. ધંધા રોજગારીની તમામ તકો તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી હતી. તેથી આ સમાજ નિઃસહાય અને બેબસ જીંદગી જીવતો હતો. ડૉ. આંબેડકરે દરેક વ્યકિત માટે બંધારણમાં મિલકત ધરાવવાના મૂળભૂત અધિકારોની જોગવાઈ કરી આર્થિક માનવવાદને ગતીશીલ બનાવ્યો છે. જે આ એકમમાં જોયુ.

હિન્દુ સમાજે પ્રાચીન સમયથી શૂદ્રો, પછાત વર્ગો વગેરે માટે શિક્ષણના ક્ષેત્રો બંધ કરી દીધા હતા. ડૉ. આંબેડકરે સંવિધાનમાં કાનૂની જોગવાઈઓ કરીને સર્વ માટે શિક્ષણના દ્વાર ખુલ્લા કરી આપ્યા. તેમજ ધર્મમાં છૂત અછૂતનો ભેદભાવ હતો તે દૂર કરી કોઈ પણ વ્યકિત પોતાની ઈચ્છા મુજબ ગમે તે ધર્મ પાળી શકે તે પ્રકારની છૂટ સંવિધાન અંતર્ગત પ્રદાન કરીને વ્યકિતને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યતાની છૂટ આપી. માણસ ભલે કોઈપણ ધર્મનું પાલન કરતો હોય પરંતુ તેનું નૈતિક અધઃપતન ન થવું જોઈએ તે બાબત પર પણ ભાર મૂકયો છે. અને છેલ્લે દરેક દેશવાસીને એકતા, અખંડિતતા, ભ્રાતૃભાવ, પ્રેમ અને સંપથી રહી બંધુત્ત્વની ભાવના જગાડી માનવ ગરીમા જાળવવા પર ભાર મૂકી ભારત દેશને મજબૂત બનાવવાનો સંદેશ ડૉ.આંબેડકરે દેશવાસીઓને આપ્યો છે.

૧.૧૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો.

(૧) Dr. Ambedkar Life and Mission by. D.V. Keer.

(૨) B.R. Ambedkar: W.N. Kuber

(૩) Social Philosophy of Dr. Ambedkar-by Dr.D.R. Jatava

(૪) સામજિક ન્યાય- ખંડ ૧-૪ ઔર ડૉ. આંબેડકર (હિન્દી)

(૫) બંધારણના ઘડવૈયા- પી.એ. પરમાર

(૬) ડૉ.આંબેડકર એક ચિંતક- મધુ લિમયે (હિન્દી)

(૭) ડૉ.આંબેડકરનું શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રદાન
પી.એ.પરમાર (લે.જીવન શિક્ષણ-૧૯૯૦)

(૮) ડૉ.આંબેડકરઃ વ્યકિત્ત્વ એવં કૃતિત્ત્વ
ડૉ. ડી.આર જાટવ (હિન્દી)

એકમ-૨ ડૉ. આંબેડકર અને મહિલા સશક્તિકરણ

રૂપરેખા :-

૨.૧ ઉદેશો
૨.૨ પ્રસ્તાવના
૨.૩ કન્યા કેળવણી (સ્ત્રીઓને આત્મસન્માનના પાઠ)
૨.૪ મહિલાઓને મતાધિકારનું પ્રદાન
૨.૫ પ્રસૂતિની રજાઓ
૨.૬ કુટુંબ કલ્યાણ-નિયોજન
૨.૭ શિક્ષણ : મુક્તિનો માર્ગ
૨.૮ કુરિવાજો દૂર કરવાની હિમાયત
૨.૯ વેશ્યાવૃત્તિ પ્રત્યે અણગમો
૨.૧૦ મહિલાઓના ઉત્થાન માટે અવિસ્મરણીય કાર્યઃ હિન્દુ કોડ બીલ
૨.૧૧ મહિલા કામદારોની ઉન્નતિ
૨.૧૨ સારાંશ
૨.૧૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

૨.૧ ઉદેશો

આ એકમ "મહિલા સશક્તિકરણ" સાથે સંકળાયેલું છે. મહિલાઓના ઉત્થાન માટે અને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ કરી પુરુષ સમોવડી બનાવવા માટેના દેશમાં જે પ્રયત્નો થઈ રહયા છે. તેમાં ભારતરત્ન ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરના "મહિલા સશક્તિકરણ" અંગેના વિચારો એક નવીજ દિશા પૂરી પાડશે. મહિલાઓની ઉન્નતિની જડીબુટ્ટી ડૉ. આંબેડકરે રજૂ કરેલા હિન્દુ કોડ બીલમાં રહેલી છે. જ્યાં સુધી આ એકમના ઉદેશોને લાગે વળગે છે. ત્યાં સુધી આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે -

- મહિલાઓને બંધારણમાં આપેલા અધિકારોથી વાકેફ થશો.
- મહિલાઓને પુરુષસમોવડી બનાવવાના સહિયારા પ્રયત્નો કરવા સમર્થ બનશો.
- કન્યા કેળવણીથી રાષ્ટ્રને પ્રગતિના પંથે આગળ ધપાવી શકવા સમર્થ બનશે. -સામાજિક કુરિવાજો અને વેશ્યાવૃત્તિ જેવા અનિષ્ટો સામે અવાજ ઉઠાવી શકશો.

૨.૨ પ્રસ્તાવના

ભારતરત્ન ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરને ભારતીય બંધારણના જનક-ઘડવૈયા તરીકે લોકો અવશ્ય યાદ કરે છે. પરંતુ ભારતીય નારીના ઉત્થાનમાં તેઓએ આપેલા યોગદાનને ખાસ યાદ કરવું જરૂરી છે.

ભારતીય નારીને સમાજમાં મોભાભર્યું સ્થાન મળે, તેમનું જીવન ઉન્નત બને તથા ભારતીય નારી શોષણથી મુક્ત બની સુશિક્ષિત બને તે માટે બાબા સાહેબ ડૉ. આંબેડકરે કરેલા પ્રયાસો સદૈવ યાદ રહેશે ભારતીય નારી ચાહે હિન્દુ, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌધ્ધ, જૈન, દલિત કે મુસ્લિમ કોઈ પણ સમાજમાંથી આવતી હોય બાબા સાહેબે તેમનાં કાર્યકાળ દરમિયાન નારીના ઉત્કર્ષ માટે હંમેશાં પ્રયત્નો કર્યા છે.

ભારતીય નારી સમાજમાં ઉન્નત મસ્તકે સ્વમાનભેર જીવી શકે તે માટે સ્ત્રી સમાનતા અને સ્ત્રી અધિકારોના પુરસ્કર્તા ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરે હિન્દુ કોડબીલમાં પુત્રીને પિતાની મિલકતમાં સમાન હિસ્સો, લગ્ન વિચ્છેદ, દત્તક લેવાનો અને ઉત્તરાધિકારી નિમવાનો સ્ત્રીને અધિકાર આપવા જેવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો. પરંતુ ચુસ્ત રૂઢિવાદીઓએ આ બિલનો લોકસભામાં સખત વિરોધ કરતા તે પડતું મુકાયું . જેના કારણે સ્ત્રી સમાનતાના પ્રણેતા ડૉ. આંબેડકરે પ્રધાન તરીકેના પોતાના હોદા ઉપરથી પ્રધાન મંડળમાંથી પોતાનું રાજીનામું ધરી દીધું હતું. આમ ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરે હંમેશા દરેક સમાજ અને સમાજના દરેક વર્ગો માટે અથાક પ્રયત્નો કર્યા હતા. એમાંય જ્યારે સ્ત્રીઓના અધિકારોની વાત આવી ત્યારે તેમણે પોતાના હોદાની પણ પરવા કરી ન હતી. જો ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરે રજૂ કરેલા હિન્દુ કોડબીલનો પૂર્ણતઃ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોત તો આજે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કંઈક જુદી જ હોત .

આમ છતાં આ બીલ અલગ અલગ ચાર ટુકડાઓમાં હિન્દુ લગ્ન કાનૂન, હિન્દુ વારસા કાનૂન, હિન્દુ સગીર અને વાલીપણાનો કાનૂન, હિન્દુ દત્તક કાનૂન વગેરે સ્વરૂપે બાબા સાહેબના અથાગ પ્રયત્નોથી બંધારણમાં સમાવાયું. મહિલા સશક્તિકરણ અંગેના ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરના ક્રાન્તિકારી વિચારો આ પ્રકરણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

૨.૩ કન્યા કેળવણી (સ્ત્રીઓને આત્મસન્માનના પાઠ).

સમાજમાં સ્ત્રીઓને મોભાભર્યું સ્થાન મળે તથા સ્ત્રીઓ સ્વયં આત્મસન્માનથી જીવતાં શીખે તે માટે ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસો નોધપ્રાત્ર રહ્યા છે. મહિલાઓની ગરીબી, દારૂણ્ય, મુશ્કેલીઓ, દુર્દશાના ખબર મળતાં જ તેઓ સ્વયં ત્યાં પહોંચી જતાં અને મહિલાઓને કોઈનાથી દબાણમાં ન રહેવા સમજાવતાં. એક વખત દક્ષિણ ભારતમાં મલબાર વિસ્તારમાં દલિત સમાજની મહિલાઓની ખરાબ દુર્દશાના સમાચાર સાભળીને તેમણે તરતજ મલબારનો પ્રવાસ ખેડયો. જ્યારે બાબાસાહેબ આ મહિલાઓને મળ્યા ત્યારે તે સમાજની મહિલાઓએ પોતાની દર્દભરી કહાની તેમને સંભળાવી અહિંની મહિલાઓને દુકાનમાં કોઈ ચીજ વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવાની મનાઈ હતી. તેઓ સારા કપડાં પહેરી શકતી ન હતી. તેમજ જાહેરમાર્ગો ઉપર ચાલી શકતી પણ ન હતી. સ્ત્રીઓને અર્ધનગ્ન દશામાં રહેવું પડતું હતુ અને એ માટે તેમને મજબૂર કરવામાં આવતી હતી. કેટલાક ધાર્મિક ગ્રંથોએ દલિતો ઉપર પાબંધી લાદી દીધી હતી. જ્યારે અછૂત વર્ગોએ ડૉ. આંબેડકર સમક્ષ પોતાની આપવીતી કહી સંભળાવી ત્યારે તેમનું હદય દ્રવિત થઈ ગયું. ડૉ. આંબેડકરે એક સભા બોલાવી જેમાં તેમણે મહિલાઓને પોતાનાં બાળકોને શાળામાં ભણવા મોકલવા, એંઠવાડ જેવા ખોરાકો ન ખાવા, અર્ધનગ્ન ન રહેવા, લજ્જાસ્પદ જીવન ન જીવવા વગેરેનો ઉપદેશ આપ્યો. બાબા સાહેબે આપેલા આ ઉપદેશની ભારે અસર થઈ. બીજા દિવસે તમામ મહિલાઓ સ્વચ્છ, સુઘડ વસ્ત્રો પહેરી તથા પોતાના શરીરને સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકીને ડૉ. આંબેડકરને મળવા આવી. તેમણે બાબા સાહેબને ફૂલો સમર્પિત કર્યા. આંબેડકર લગાતાર પાંચ માસ સુધી મલબાર વિસ્તારમાં પ્રચાર કરતા રહ્યાં. મલબારની સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહની નવી લહેર દોડવા લાગી, બાળકોને માતાઓ શાળામાં મોકલવા લાગી. આમ, સ્ત્રીઓને આત્મસન્માનથી જીવવાનો તેમણે પાઠ શીખવ્યો.

૨.૪ મહિલાઓને મતાધિકારનું પ્રદાન

સૌથી આંખે ઉડીને વળગે તેવી હકીકત તો એ છે કે, ભારતીય નારીને મત આપવાનો અધિકાર બંધારણની જોગવાઈ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. અમેરિકા જેવા પ્રગતિશીલ દેશમાં પણ નારીને મત આપવાનો કોઈ જ અધિકાર ન હતો, તે માટે અમેરિકન મહિલાઓને ઘણી ચળવળો તથા આંદોલનો કરવા પડયાં હતાં. ભારતીય નારીને મત આપવાનો અધિકાર બંધારણીય જોગવાઈ મુજબ આપવા માટેનું બાબા સાહેબનું પ્રદાન નાનુંસૂનું તો ન જ કહી શકાય.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર બહુ થોડા ભારતીય ચિંતકોમાંના એક હતા કે જેમણે સામાજિક પુનરુત્થાનમાં મહિલાઓની પ્રગતિની કલ્પના કરી હોય. લંડનની ગોળમેજી પરિષદોમાં તેમણે મહિલાઓના મતાધિકાર માટે બ્રિટીશ સરકાર સમક્ષ જોરદાર રજૂઆત કરી હતી. આ દ્રષ્ટિએ મહિલાઓની પ્રગતિ અને કલ્યાણ માટેનું તેમનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. તેઓ માત્ર પુરૂષો વચ્ચેની જ સમાનતાના ચાહક ન હતા, પરંતુ સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચે સમાન દરજ્જો, સમાન તક અને ગૌરવના હિમાયતી હતા.

ભારતીય બંધારણ ઘડવાની જ્યારે બાબા સાહેબને તક મળી ત્યારે તેમણે હિન્દુ કોડ બીલ સહિત અનેક કાનૂનો દ્વારા સ્ત્રીઓના કલ્યાણની હંમેશાં સંસદમાં ચર્ચા અને ચિંતા કરી છે, તેમજ તે માટેના કાનૂનો કાયદા પ્રધાન તરીકે લાગૂ કરવામાં એટલી જ આતુરતા દર્શાવી છે. જે તેમના નારી ઉત્થાનના વિચારોનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

૨.૫ પ્રસૂતિની રજાઓ

મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં ૧૯૨૭ માં જ્યારે તેઓ સભ્ય તરીકે આવ્યા ત્યારે તેમણે મુંબઈ રાજ્યની વિધાન સભામાં અંદાજપત્ર, શિક્ષણ, ગ્રામ પંચાયતો, સ્થાનિક બોર્ડ, ઉદ્યોગ અને "માતૃત્ત્વ લાભ ખરડા" ઉપર મનનીય પ્રવચનો આપ્યા છે. જેમાં સ્ત્રીઓને ગૌરવ પ્રદાન કરાવવા માટેની દલીલો આ હકીકતોને પુષ્ટિ આપે છે. મુંબઈ વિધાનસભામાં "માતૃત્ત્વ લાભ ખરડા"ને સમર્થન આપતાં તેમનાં શબ્દોમાં સ્ત્રીઓના કલ્યાણની ભાવના સ્પષ્ટ થાય છે. બાબા સાહેબ કહ્યું હતું કે :-

"રાષ્ટ્રના હિતમાં માતાને પ્રસૂતિના સમય પહેલાં અને પછી થોડો આરામ મળવો જ જોઈએ અને આ ખરડાનો સિધ્ધાંત સમગ્ર રીતે એ જ સિધ્ધાંત પર આધારિત છે.... તેથી સાહેબ, હું એમ સ્વીકારૂ છે કે આ બોજો મોટે અંશે સરકારે ઉપાડવો જોઈએ, અને હું એ હકીકત સ્વીકારવા તૈયાર છું. કારણ કે લોકોના કલ્યાણની જાળવણી એ સરકારનો મુખ્ય વિષય છે. અને તેથી દરેક દેશમાં જ્યાં માતૃત્ત્વ લાભની જોગવાઈ દાખલ કરાઈ છે ત્યાં તમને જણાશે કે માતૃત્ત્વના લાભના સંદર્ભમાં થોડીક રકમનો બોજો સરકાર ઉઠાવે છે".

બાબા સાહેબ મૂળભૂત રીતે એવું ઈચ્છતા હતા કે આ ખરડો માત્ર મુંબઈ પ્રેસીડેન્સી પૂરતો લાગુ થવો જોઈએ નહીં, પરંતુ તેનો પ્રસાર-પ્રચાર આખાયે ભારતમાં થવો જોઈ એ.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો", સ્વાધ્યાય -૧

૧. મહિલાઓને મતાધિકારથી શો ફાયદો થયો ?

....

....

....

....

૨. માતૃત્ત્વ લાભ ખરડા ના સમર્થનમાં બાબા સાહેબના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

....

....

....

....

૨.૬ કુટુંબ કલ્યાણ-નિયોજન

બાબા સાહેબ કુટુંબ કલ્યાણ અને પરિવાર નિયોજનના પણ હિમાયતી હતા. ભારતમાં વધુ પડતી વસ્તીનો વિસ્ફોટ કે જેને નિયંત્રણમાં રાખવો આવશ્યક લાગતો હતો તેથી વસ્તી વૃધ્ધિના દરમાં નિયંત્રણ આવે તેમ તેઓ ઈચ્છતા હતા. બાબા સાહેબે એક પ્રવચનમાં કહયુ હતુ કે :-

"જીવન માટેની હાલની સખત લડત ઘણા લોકો માટે સમયસરના લગ્નને અશક્ય બનાવે છે અને તેથી તેમને ઘણા રોગો થાય છે. તેમજ ખરાબ આદતો વિકસે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ આખી જિંદગી માટે અક્ષમ બની જાય છે. કેટલીક તો રોગીષ્ટ દશામાં બાળકને જન્મ આપવાનો હોવાથી કે વારંવાર બાળકોને જન્મ આપવાનો થવાથી મૃત્યુ પણ પામે છે. આ બધી જ આપત્તીઓનો ઉકેલ માત્ર જન્મ નિયંત્રણ જ છે. જ્યાં પણ સ્ત્રીને કોઈ પણ કારણસર બાળક ના ધરાવવાની ઈચ્છા હોય તો તેને સગર્ભા થવાનો કે બાળકને જન્મ ન આપવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. તે માત્ર સ્ત્રીની પસંદગી ઉપર જ છોડવું જોઈએ. બિનજરૂરી સંતાનો ઉમેરાવાથી સમાજને કોઈ જ લાભ થવાનો નથી."

૨.૭ કન્યા કેળવણી-શિક્ષણઃ મુક્તિનો માર્ગ

બાબા સાહેબે કન્યા કેળવણી ઉપર ખૂબજ ભાર મૂક્યો હતો એક સ્થળે તેમણે લખ્યુ હતું કે :-

"હું માનું છું કે શિક્ષણ એક માત્ર મુક્તિનો માર્ગ છે. દલિતોએ કન્યા કેળવણી ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ. કુટુંબમાં છોકરો શિક્ષિત હશે તો તે એકલોજ શિક્ષિત રહેશે પરંતુ દીકરી શિક્ષિત થશે તો તે રોટલા ટીપતાં-ટીપતાં પણ પોતાનાં બાળકોને ક, ખ, ગ, શીખવશે."

૧૯૪૨ માં નાગપુર ખાતે મળેલી "અખિલ ભારતીય દલિત વર્ગ મહિલા પરિષદ"ને સંબોધતાં બાબા સાહેબે એ વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો કે સ્ત્રીઓની પ્રગતિ વિના રાષ્ટ્રની પ્રગતિ થઈ શકે નહીં. તેમણે કહયુ કે :- "હું મહિલાઓના સંગઠનમાં ખૂબ શ્રધ્ધા ધરાવું છું. જો સ્ત્રીઓની પ્રગતિ થાય તો સમાજની સ્થિતિ સુધારવામાં તેઓ શું કરી શકે તે હું જાણું છું. સામજિક દૂષણો દૂર કરવામાં સ્ત્રીઓએ મહાન સેવાઓ આપી છે."

આ વખતે તેમણે દલિત મહિલાઓને સ્વચ્છ રહેવા, દૂષણોથી દૂર રહેવા, બાળકોને ભણાવવા, લઘુતાગ્રંથી દૂરકરવા તથા કુરિવાજોને તિલાંજલિ આપવા પણ શીખામણ આપી હતી.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો", સ્વાધ્યાય -૨

૧. બાળ લગ્નોથી થતા ગેરલાભ જણાવો.

....

....

....

....

૨. "સ્ત્રીઓની પ્રગતિ વિના રાષ્ટ્રની પ્રગતિ શકય નથી." એવુ બાબા સાહેબ કેમ માનતા હતા.?

....

....

....

....

૩. કન્યા કેળવણી અંગેના બાબા સાહેબના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

....

....

....

....

૨.૮ કુરિવાજો દૂર કરવાની હિમાયત

વીસમી સદીના પ્રારંભના દાયકાઓમાં દલિત સમાજમાં અનેક પ્રકારના કુરિવાજો,કુરૂઢિઓ અને દૂષણો ઘર કરી ગયા હતા. બાબાસાહેબે જોયું કે દલિત સમાજમાંથી કુરિવાજો દૂર થશે તો ભવિષ્યનો સમાજ સુદ્રઢ અને સ્વચ્છ બનશે. તેથી તેમણે ૧૯૩૬ માં દલિત સમાજની મહિલાઓને લાગણી સભર વાણીમાં હ્રદય સ્પર્શી ભાવે કહયું કે, સમાજમાં શોભાસ્પદ ન હોય તેવા ગંદાવ્યવસાયો અપનાવવા જોઈએ નહીં. દરેક પ્રકારના દુરાચારોથી દૂર રહેવું જોઈએ. સારા અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પરિધાન કરવાથી ગામ અને સમાજમાં આવકાર મળે છે.

૨.૯ વેશ્યાવૃત્તિ પ્રત્યે અણગમો

અનિવાર્ય સંજોગોમાં કોઈપણ સમાજની મહિલા જાણે અજાણે વેશ્યાવૃત્તિ તરફ ધકેલાઈ જાય છે. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર મહિલાઓમાં વેશ્યાવૃત્તિ ને ખૂબજ ખરાબ વૃત્તિ માનતા હતા. આમ છતાં મહાત્મા ગાંધીજીની જેમ જ વેશ્યાઓ પ્રત્યેનો તેમનો દ્રષ્ટિકોણ સુધારવવાદી હતો. તેઓ વેશ્યાઓ પ્રત્યે નફરત કરતા નહતા પરંતુ વેશ્યાવૃત્તિથી સમાજમાં ફેલાતી બુરાઈઓ પ્રત્યે વધારે ધૃણા કરતાહતા. તેમનું માનવું હતું કે વેશ્યાવૃત્તિ સિવાય પણ સમાજમાં આજીવિકા મેળવવાના અનેક ઉપાયો છે. વેશ્યાઓ પણ અન્ય મહિલાઓની જેમ જ સન્માનપૂર્વક પારિવારિક જીવન જીવે તેમ બાબા સાહેબ ઈચ્છતા હતા.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો", સ્વાધ્યાય -૩

૧. કુરિવાજો અને વેશ્યાવૃત્તિ અંગે બાબા સાહેબનું વલણ કેવું હતું ?

....

....

....

....

૨.૧૦ મહિલાઓના ઉત્થાન માટે અવિસ્મરણીય કાર્ય - હિન્દુ કોડ બીલ

બાબા સાહેબ ડૉ.આંબેડકરે હિન્દુ સમાજમાં નારીનું સ્થાન પુરૂષની જેમ જ પ્રસ્થાપિત થાય તે માટે ઘણા જ અવિસ્મરણીય કાર્યો કર્યા છે. તેમના અધ્યક્ષપદે ઘડાએલા બંધારણમાં તેમણે સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેનાં ભેદને નાબૂદ કર્યો છે.બન્નેને અનુચ્છેદ ૧૪-૧૬ અનુસાર સમાન દરજ્જો પ્રદાન કરે છે.તેમણે બંધારણનાં માધ્યમ વડે જ બાળકો અને સ્ત્રીઓના ગેરકાનૂની વિક્રય,ગેરકાનૂની વેપાર ઉપર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો છે.

હિન્દુ કોડ બીલ દ્વારા કન્યા વિવાહની નિર્ધારીત ન્યુનત્તમ વય મર્યાદા, આન્તર જાતિય વિવાહ,સ્ત્રીઓને પુરૂષ સમોવડી દરજ્જો,વિધવા વિવાહ, ભરણપોષણ પ્રામકરવાનો અધિકાર,સ્ત્રીને પુત્રી,પત્નિ,માતાના સ્વરૂપે પરિવારમાં સંપત્તિ ઉપર અધિકાર,સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો અધિકાર વગેરે જેવા અધિકારો પ્રદાન કરવામાં બાબા સાહેબ આંબેડકરની ભૂમિકા બહુજ મહત્વની રહી છે.

૨.૧૧ મહિલા કામદારોની ઉન્નતિ

૧૯૪૨ માં હિન્દ સરકારના મજૂર મંત્રી તરીકે ધનબાદના કોલસાની ખાણોની મુલાકાત બાબા સાહેબે લીધી. કુ.શાંન્તાભાલ રાવ કે જેઓ અખિલ હિંન્દ ટ્રેડ યુનિયના નેતા હતા તેઓ પણ આ નિરીક્ષણમાં સાથે જોડાયા. ડૉ.આંબેડકર મજૂર યુનિયનના નેતાઓ અને ભારત સરકારના ઉચ્ચ અધિકારીઓ સાથે ધરતીના પેટાળમાં ૪૦૦ફૂટ ઊંડે જ્યાં મજૂરો કોલસાની ખાણોમાં કોલસા કાપવાનું કામ કરતા હતા ત્યા ગયા. આ ઊંડી ખાણની અંદર સ્ત્રીઓ પણ મજૂરો તરીકે કામ કરતી હતી. બાબા સાહેબે એમને કેટલાક જરૂરી પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ પછી મજૂર મંત્રી ડૉ.આંબેડકરને સાધન સજ્જ દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં તેમણે સ્ત્રી કામદારોના સ્પેશ્યલ વોર્ડની પણ મુલાકાત લીધી હતી. મજૂરોને આપવામાં આવતા ખોરાકમાં ખાસ કરીને તેની ગુણવત્તા અને સ્વરૂપમાં બાબા સાહેબે ખૂબ રસ દાખવ્યો હતો. બીજે દિવસે તેઓ રાણીગંજ કોલસા ખાણની મુલાકાતે પહોચ્યાં ત્યાં તેમણે રક્તપિત્ત કેન્દ્ર,બાલ કલ્યાણ કેન્દ્ર વગેરેની મુલાકાત લીધી હતી. ખાણિયાઓના માંદલા તથા હાડકાંનાં રોગથી પિડાતાં બાળકોને જોઈને શારીરિક

ડૉ.આંબેડકર અને નવમાનવવાદ ડૉ.આંબેડકરના માનવીય દ્રષ્ટિકોણના આધારપર

દાકત્તરી તપાસ કરાવવા તેમણે સૂચન કર્યું. ડૉ.આંબેડકરે ખાણીયા યોજના બાળકોની નિશાળ (પ્રા.શાળા) ની પણ મુલાકાત લીધી જ્યાં નાનાં બાળકોએ તેમને ફૂલહાર કર્યાં હતા.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો", સ્વાધ્યાય -૪

૧. હિન્દુ કોડ બીલથી સ્ત્રીઓને થયેલા ફાયદા જણાવો.

....

....

....

....

૨.૧૨ સારાંશ

ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરે ભારતીય નારીના સામાજિક ઉત્થાન માટે પણ આંખે ઉડીને વળગે તેવા અથાક પ્રયાસો કર્યા છે. તેમણે ભારતીય નારીને બંધારણની જોગવાઈ મુજબ મતાધિકારનો અધિકાર આપ્યો છે. એટલું જ નહી તેમણે હિન્દુ કોડ બીલ જેવા અનેક કાનૂનો દ્વારા સ્ત્રીઓના કલ્યાણ માટેની જોગવાઈઓ કરી છે. તેમણે " માતૃત્ત્વ લાભ ખરડા" ને સમર્થન આપી સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિના સમય પહેલાં અને પછી આરામ મળે તે માટેની રજાઓ આપવાની પણ બંધારણમાં વ્યવસ્થા કરી છે. વસ્તી વિસ્ફોટને કાબૂમાં રાખવા તેમણે કુટુંબ કલ્યાણ અને પરિવાર નિયોજનની પણ હિમાયત કરી છે. શિક્ષણ જ એક માત્ર મુકિતનો માર્ગ છે, તેમ કહી તેમણે કન્યા કેળવણી ઉપર ભાર મૂકયો છે. વળી દલિત સમાજની સ્ત્રીઓમાં ઘર કરી ગયેલા કુરિવાજો, કુરૂઢિઓ અને દૂષણોને દૂર કરવા માટે પણ આજીવન પ્રયત્નો કર્યા છે. અનિવાર્ય સંજોગોમાં કોઈપણ સમાજની સ્ત્રી જાણે અજાણે વેશ્યાવૃત્તિ તરફ ધકેલાઈ ન જાય પણ વેશ્યાવૃત્તિ સિવાયના સારા વ્યવસાયમાં આજીવિકા મેળવવા પ્રયત્નશીલ બને તે માટે સ્ત્રીઓને હાકલ કરી છે. આમ, આ પ્રકરણમાં હિન્દુ કોડ બીલ દ્વારા કન્યા વિવાહની નિર્ધારિત ન્યુનતમ વયમર્યાદા, વિધવા વિવાહ, ભરણપોષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર, આંતર જાતિય વિવાહ, સ્ત્રીને પુત્રી , પત્ની તથા માતા સ્વરૂપે પરિવારમાં મિલક્તનો અધિકાર, સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો અધિકાર વગેરે અધિકારો પ્રદાન કરી મહિલાઓના ઉત્થાન માટે અવિસ્મરણીય કાર્ય કર્યું છે જે તમે જોયું.

૨.૧૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) ડૉ. આંબેડકર સંપૂર્ણ વાડ્ગમય
ખંડ- ૧-૨ (હિન્દી)

(૨) ડૉ. આંબેડકર વ્યક્તિત્ત્વ એવં કૃતિત્ત્વ
ડૉ. ડી.આર જાટવ (હિન્દી)

(૩) ડૉ.આંબેડકર જીવન અને કાર્ય
મૂ.લે. ધનંજય કીર , અનુ. મૂળજીભાઈ ખુમાણ

(૪) કન્યા કેળવણી અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ
ખાસ લેખ. પી.એ.પરમાર (મહેસાણા)

(૫) ડૉ. આંબેડકરકા વિચારદર્શન (હિન્દી)
લે. ડૉ. રામગોપાલ સિંહ (મધ્યપ્રદેશ)

એકમ -૩ ડૉ. આંબેડકર અને સમાજવાદ

રૂપરેખા :-
3.૧ ઉદેશો
3.૨ પ્રસ્તાવના
3.3 સામાજિક આઝાદી
3.૪ સમાજવાદ તરફી ઝુકાવ
3.૫ આર્થિક શોષણ નાબૂદી
3.૬ રાજય સમાજવાદ
3.૭ રાજય સમાજવાદ અને તેનો અર્થ
3.૮ સારાંશ.
3.૯ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

૩.૧ ઉદેશો

આ એકમ ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરના સમાજવાદ અંગેના વિચારો સાથે સંકળાયેલું છે. જેમાં માત્ર રાજકીય આઝાદી જ નહીં પરંતુ સામાજિક આઝાદી અંગે તમને વિચારતા કરીશું. ડૉ. આંબેડકર સ્પષ્ટપણે માનતા હતા કે દેશને માત્ર રાજકીય આઝાદી મળવાથી સમાજવાદની સ્થાપના થશે નહીં. કારણ કે જયાં સુધી સમાજમાં રહેલા દલિતો અને પછાત વર્ગોના લોકોને સમાનતા નહી મળે ત્યાં સુધી રાજકીય આઝાદીનો કોઈ જ અર્થ સરતો નથી. એ બાબત આ એકમ દ્વારા તમારી સમક્ષ મૂકવા માંગીએ છીએ. જેથી આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે -

-રાજકીય આઝાદીની સાથે સાથે સામાજિક આઝાદી અંગે વિચારતા થશો.

-આર્થિક શોષણ નાબૂદી અને રાજય સમાજવાદ વિશેના વિચારો જાણી તેની ચર્ચા કરી શકશો.

૩.૨ પ્રસ્તાવના

ડૉ. આંબેડકરે સમાજવાદ અને સ્વાતંત્ર્યના વિચારો ગાંધી અને અસ્પૃશ્યોની મુકિત નામના તેમના એક પુસ્તકમાં વ્યકત કરતાં લખ્યું હતું કે,દેશને માત્ર રાજકીય આઝાદી મળવાથી સામાજવાદનું ધ્યેય હાંસલ થશે નહીં. સમાજના તળિયે રહેલાં દાસ વર્ગો એટલે કે દલિતો, આદિવાસીઓ, પછાતવર્ગોના લોકોને સમાનતા પ્રદાન કરવી પડશે જો તેમની સાથે સમાનતાનું સહચર્ય હશે તો જ લોકશાહી સરકારની સ્થાપના થશે.

ડૉ. આંબેડકર લખે છે કે, દેશની આઝાદી અને દેશમાં વસતા લોકોની આઝાદી વચ્ચેનો ભેદ ન પાડવો તે તો પોતાની જાતને અપાતી છેતરાવાની નહિં તો ગેરમાર્ગે જવાની છૂટ સમાન છે. કારણ કે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને દેશ જેવા શબ્દો જ દ્વિઅર્થી શબ્દો નથી તો વ્યવસ્થિત આકાર વિનાના શબ્દો તો છે જ. "રાષ્ટ્ર" તે એક શબ્દ હોવા છતાંય તેનો અર્થ અનેક વર્ગો થઈ શકે તે વાતને રદિયો આપી શકાય તેમ નથી. તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ રાષ્ટ્રને એક ઘટક તરીકે ગણવું શકય છે. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો તેનો અનેક વર્ગો ધારણ કરતા રાષ્ટ્ર સિવાય અન્ય વિચાર જ ન થઈ શકે. અને રાષ્ટ્રની મુકિત જો ખરેખર અસ્તિત્ત્વમાં આવવાની હોય તો તે મુકિત પહેલાં તેમાં રહેલા જુદા જુદા વર્ગોની ખાસ કરીને ગુલામ વર્ગ માટેની મુકિતનું આશ્વાસન હોવું જોઈએ.

૩.૩ સામાજિક આઝાદી

ડૉ. આંબેડકર સ્પષ્ટ મંતવ્ય રજૂ કરે છે કે દેશને આઝાદી મળી રહે છે તે સાચી બાબત છે તેમાં કોઈનોયે કશો વિરોધ હોઈ જ ન શકે, પરંતુ રાષ્ટ્રને આઝાદી અને રાષ્ટ્રમાં વસતી પ્રજાને મળતી આઝાદી બન્ને વચ્ચે ફરક છે. રાષ્ટ્રને જયારે આઝાદી મળે છે, ત્યારે તેના શાસનનું સ્વરૂપ રાજકીય રીતે બદલાય છે. એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં સત્તાનું હસ્તાંતરણ થાય છે. તેથી તે માત્ર રાજકીય સ્વરૂપની જ આઝાદી બની રહે છે. જયારે રાષ્ટ્રમાં વસતી પ્રજાને આઝાદીનાં કોઈ ફળ મળતાં નથી. જમીનદાર વર્ગ, ઉચ્ચ ભદ્ર વર્ગ અને તેવા અનેક માંધાતા વર્ગોના જોરજુલમ નીચે રાષ્ટ્રનો ૮૦ થી ૯૦ ટકા વર્ગ દબાયેલો છે. તે રાજકીય આઝાદીની ઝંખના કરે છે. રાષ્ટ્રની સામાજિક ધરોહરની નીચે તળિયે રહેલા આ સમાજના દાસવર્ગો એટલે કે દલિતો, આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાતવર્ગો કે જેમની સંખ્યા ૮૦ થી ૯૦ ટકા જેટલી છે, તેઓ પણ મુકિત ઝંખે છે. એમની દાસતાનો અને એમની ગુલામીનો અંત આઝાદીમાં આવવો જોઈએ. તેમને સમાનતા પ્રદાન કરવી જોઈએ. જો આ વર્ગો સમાનતા નહી મેળવી શકે તો રાજકીય આઝાદીનો કશો જ અર્થ સરશે નહીં.

ડૉ.આંબેડકર અને
નવમાનવવાદ
ડૉ.આંબેડકરના માનવીય
દ્રષ્ટિકોણના આધારપર

દલિત, દાસ અને પછાતવર્ગોને સામાજિક ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે ડૉ.આંબેડકરના ચિંતનનું મૂળભૂત લક્ષ્ય હતું, જે તેમણે ક્યારેય છૂપાવ્યું નથી. તેથી તેઓ સ્વરાજ્ય કરતાં આવા કચડાયેલા વર્ગોની મુક્તિની કાયમ માટે ઝંખના કરતા. તેથી જ તેમને માટે ચલાવતા સંઘર્ષને અધિક મહત્ત્વ આપતા હતા. ડૉ. આંબેડકર હંમેશાં કહયા કરતા કે જો તેમના વ્યક્તિગત હિત અને દલિતોના હિત વચ્ચે ટકરાવ થશે તો તેઓ દેશના હિત કરતાં દલિતોના હિતને જ મહત્ત્વ આપશે. તેઓ એમ પણ માનતા કે આ સમૂદાયના ઉધ્ધાર સિવાય મારી કોઈ જ વ્યકિતગત મહત્ત્વકાંક્ષા નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અન્ય સમાજના કોઈ પણ વર્ગોને ક્યારેય મેં નુકશાન નથી પહોંચાડયું. મતલબ કે દલિતવર્ગોના હિતો માટે તેમણે ક્યારેય વર્ગ વિગ્રહ અથવા તો એક વર્ગની સામે બીજા વર્ગને ટકરાવવાની કોશિષ કરી નથી.

સાધારણ રીતે ડૉ. આંબેડકરની પહેચાન સામાન્ય વર્ગમાં એક મહાન બંધારણ વિદ્ કે કાયદાશાસ્ત્રી તરીકેની જ રહી છે. અથવા તો રાજનેતા, રાજકીય મહાપુરુષ યા દલિતવર્ગોના નેતા તરીકે જ ઉપસી છે. પરંતુ તેઓના વિચારોનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેઓ એક મહાન સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. જેની પાછળ તેમનું વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદું સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી તેઓ "વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ" ના ચિંતક તરીકે સ્વીકૃતિ પામી રહયા છે.

ડૉ. આંબેડકર જયારે રાષ્ટ્રીય રાજનીતિમાં સક્રિય બન્યા ત્યારે તે દિવસોમાં બે પ્રકારના સમાજવાદનો ઉદય થયો હતો. એક હતો માર્કસવાદી સમાજવાદ અને બીજો હતો લોકશાહી સમાજવાદ.

૩.૪ સમાજવાદ તરફી ઝૂકાવ

બહુજ સુપ્રસિધ્ધ છે કે બાબા સાહેબનો જન્મ એક સાધારણ અછૂત પરિવારમાં થયો. જયારથી તેમણે પોતાના અછૂત સમાજની અમાનુષી હાલતને નજરે નિહાળી ત્યારથી તેમના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવ્યા કરતા. તેમનું મન સમાજ માટે ચિંતા કરતું અને હૃદય દ્રવિત થઈ જતું. આ મહાન કાર્યને પાર ઉતારવા માટે તેમણે પોતે અધિક પરિશ્રમ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ. જે જ્ઞાન લાધ્યું તેના વડે તેમણે સમાજની દશા અને દિશા પરિવર્તિત કરવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો. પોતે ત્યાગ અને ભકિત ભાવનાથી એવું શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યુ કે સમગ્ર ભારતનો દલિત સમાજ તેમના વ્યકિતત્ત્વથી અંજાઈ ગયો. એમનો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે શોષિત અને દાસ વર્ગ "આત્મ -નિર્ભર બને", પોતાના પગ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે ઊભો રહે અને એ રીતે સ્વતંત્ર સામાજિક જીવન જીવે. આમ જોઈએ તો ડૉ. આંબેડકરના સ્વભાવમાં ઉગ્રતા, પ્રેમ તથા કારૂણ્યનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. તેમનામાં જ્ઞાન અને બુધ્ધિ પ્રત્યે પ્રેમ હતો. જયારે અજ્ઞાનતા, ગરીબી, નિર્ધનતા પ્રત્યે તેમને નફરત , ધૃણા અને તીવ્ર કટુતા હતી. તેમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય હતું કે સમતા, સમાજ અને સમાજવાદની વાત કરતાં પહેલાં લોકોની ગરીબી, નિર્ધનતા દૂર કરવી જોઈએ. તેમના હૃદયમાં પ્રેમ અને સદ્ભાવના ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. તેમના મનમાં ગરીબી અને નિર્ધનતાનો સામનો કરવાની મનોવૃત્તિને બળવત્તર બનાવવી જોઈએ. નિર્ધનતા એક સામાજિક દૂષણ છે.ડૉ. આંબેડકરે સમાજવાદની વ્યાખ્યા કરતાં નિર્ધનતા ઉપર આકરા પ્રહારો કર્યા છે. દેશમાં અનેક બિમારીઓનું કારણ જ નિર્ધનતા છે. ડૉ. આંબેડકરના મંતવ્ય પ્રમાણે નિર્ધનતા અને સમાજવાદ કયારેય એક સાથે ચાલી શકતા નથી. જો સમાજવાદ આપણે ચાહતા હોઈએ તો ગરીબાઈ દૂર કરવી રહી. તેથી નિર્ધનતા અને સમાજવાદ એકબીજાના વિરોધી છે. ભારતમાં ગરીબાઈની બોલબાલા છે. નિર્ધનતા દૂર કરવા માટે જનજાગૃતિ અને જન સેવા આવશ્યક છે તેમ તેમનું માનવું હતું.

૩.૫ આર્થિક શોષણ નાબૂદી

ડૉ.આંબેડકરના વિચાર મુજબ આજના પ્રગતિશીલ સમાજનું મુખ્ય કાર્ય એ છે કે તેણે આર્થિક શોષણના પ્રભાવને અટકાવવો જોઈએ. અગર લોકો જો કારખાનામાં કે ખેતરોમાં મજદૂરો તરીકે કામ કરતા હોય તો શોષણ દ્વારા તેમનું ઉત્પીડન કરવું એ સમાજવાદની ભાવનાથી તદ્દન વિપરિત છે. એ બાબત રાજ્ય અને રાજયકર્તાઓ વચ્ચે નિર્ભર છે કે ક્યાં સુધી ગરીબ જનતાને આર્થિક શોષણથી બચાવવા તથા સામાજિક અન્યાયથી સુરક્ષિત કરવા કામયાબ નીવડે છે. ડૉ. આંબેડકરે મંતવ્ય પ્રગટ કરતાં કહયું હતું કે, સમાજવાદી સમાજ માત્ર એ સમયે જ સંભવ બને છે કે જયારે રાજકર્તાઓના દિલોદિમાગમાં તેની સફળતા માટે કાર્ય કરવાની ભાવના હોય. આમ, તેઓ આર્થિક શોષણની નાબૂદી અર્થે વિચારશીલ રહયા કરતા હતા.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય-૧

૧. ડૉ. બાબાસાહેબના મતે સામાજિક આઝાદી એટલે શું ?

....

....

....

....

૨. રાજકીય આઝાદી અને સામાજિક આઝાદી વચ્ચે શો તફાવત છે. ?

....

....

....

....

૩. સમાજમાં સમાજવાદની સ્થાપના કરવા શું કરવું જોઈએ ?

....

....

....

....

૪. આર્થિક શોષણ નાબૂદી એટલે શું ?

....

....

....

....

૩.૬ રાજય -સમાજવાદ

સમાજવાદના ઉદ્‌ભવનો ઈતિહાસ આમ જોઈએ તો ઘણો જટીલ છે. માર્કસવાદી સમાજવાદ, સી.પી.આઈ. સમાજવાદ, પૂંજીવાદ અને સામ્યવાદ જેવી અનેક પ્રકારની વિચારધારાઓનો વિકાસ થયો.આ બધામાં ઓગણીસમી સદીની અધ વચ્ચે જર્મનીમાં એક આંદોલન શરૂ થયું તેનું ધ્યેય "રાજય સમાજવાદ " ની સ્થાપના કરવાનું હતું. રાજય દ્વારા મૌલિક સુધારાઓ કરવા માટે આ આંદોલન દરમિયાન તેણે કેટલાક સુધારાઓ સૂચવ્યા, અને તેના ઉપર જોર આપ્યું.આ આંદોલને ગરીબવર્ગોની દશા સુધારવા માટે ભારે પ્રયાસો કર્યા. તેણે સૂચવ્યું કે રાજય સરકારની એ જવાબદારી છે કે દીન-દરિદ્ર લોકોની પ્રગતિ તથા કલ્યાણ માટે તે વ્યવસ્થા કરે, કાયદાઓ ઘડે અને એ પ્રકારનું આયોજન કરે કે શોષિત વર્ગોને લાભ થાય. આમ જોઈએ તો સૈધ્ધાંતિક રીતે આ આંદોલન શુધ્ધ સમાજવાદી સ્વરૂપનું ન હતું કેમ કે તેણે નીજી સંપત્તિના અધિકારને સમાપ્ત કરવાનો પક્ષ લીધો ન હતો. રાજય-સમાજવાદ માર્કસવાદી માટે એક ન્યાયોચિત કાર્યક્રમ ન હતો. કેમકે તેનો સંબંધ સીધો શ્રમિક વર્ગો સાથે ન હતો. મધ્યમ અને બૌધ્ધિક વર્ગ સાથે અધિક હતો. આમ છતાં રાજય-સમાજવાદનું એક અનોખું મહત્વ છે. જેને ડૉ. આંબેડકર પોતાના આર્થિક કાર્યક્રમોમાં સ્થાન આપવાનું ઉચિત સમજયા હતા.

ડૉ. આંબેડકરે અંગ્રેજી ભાષામાં ભારતની બંધારણસભા સમક્ષ એક મેમોરેન્ડમ રજૂ કર્યુ. જેનું નામ State and Minorities હતું. "રાજય અને અલ્પ- સંખ્યકો" નામના આ મેમોરેન્ડમમાં વ્યકત કરેલા વિચારો મુજબ ડૉ. આંબેડકરના મતે રાજય-સમાજવાદ Mix-Economy મિશ્રિત અર્થવ્યવસ્થા આધારિત છે. તેઓ ઈચ્છે છે કે જે કાર્યો મૂડીવાદીઓ નથી કરી શકતા તે કાર્યો રાજય એ કરવા જોઈએ અને જે કાર્યો મૂડીવાદીઓ કરે છે તેમાં શ્રમિકવર્ગને પથોચિત વેતન અને બોનસ મળવું જોઈએ.

આ નવી અર્થવ્યવસ્થા મુજબ ડૉ.આંબેડકર નીજી સંપત્તિના અધિકારને પૂર્ણતયા માન્યતા આપે છે. પરંતુ લાભો અંતર્ગત સીમાનિર્ધારણ કરવાનું પણ અનિવાર્ય સમજે છે. આ કાર્યને રાજય પોતાના મુખ્ય ઉદ્યોગો (Key-Indstries) ને પોતાના નિયંત્રણ હેઠળ આવરી લઈ શકે છે. ડૉ.આંબેડકર પૂંજીપતિ વર્ગને જડમૂળમાંથી નષ્ટ કરવા માંગતા ન હતા. પરંતુ તેમાં સુધારો લાવીને ધીરે-ધીરે તેઓ પોતાના હિતોને જ પ્રાથમિકતા આપી અન્ય જરૂરતમંદોને પણ કેટલીક સુવિધાઓ પ્રદાન કરે.ડૉ.આબેડકર Police-State પોલીસ રાજયના સખ્ત વિરોધી હતા. તેમનું માનવું હતું કે રાજયનું માલિકીપણું કેવળ કૃષિઉદ્યોગો અને મુખ્ય- ઉદ્યોગોમાં હોવું જોઈએ. તેઓ જીવન-વીમા વગેરેનું રાષ્ટ્રીયકરણ ઈચ્છતા હતા.તેનો સાધારણ અર્થ એવો થાય કે રાજયએ એક નિશ્ચિતમૂડી ખેતી અને ઉદ્યોગોમાં લગાવવી જોઈએ. જેનાથી

સમાજનો પરંપરાત્મક ઢાંચો જલદીથી બદલાઈ શકે. ડૉ. આંબેડકર State and Minorites માં દર્શાવે છે કે-

(૧) જે ઉદ્યોગો મુખ્ય ઉદ્યોગો છે તેને ઘોષિત કરવામાં આવે અને તે રાજયના સ્વામિત્ત્વ હેઠળ રહેશે અને તે રાજય દ્વારા ચલાવવામાં આવશે.

(૨) જે ઉદ્યોગો મુખ્ય ઉદ્યોગો નથી, પરંતુ બુનિયાદી ઉદ્યોગો છે, તે રાજયના સ્વામિત્ત્વને આધિન રહેશે. અને રાજયદ્વારા અથવા તો રાજય સ્થાપિત નિગમો દ્વારા ચલાવવામાં આવશે.

(૩) વીમો રાજયના એકાધિકારમાં જ રહેશે અને રાજય દરેક નાગરિકને વિવશ કરશે કે તેઓ પોતાની ઉંમર પ્રમાણે જીવન-વીમા પોલીસી મેળવે ; જે વિધાનમંડળ દ્વારા વિહિત કરવામાં આવે.

(૪) કૃષિ રાજય ઉદ્યોગ હશે.

(૫) રાજય-બિન સરકારી વ્યકિતઓ દ્વારા નિયંત્રિત એવા ઉદ્યોગો, વીમા અને કૃષિભૂમિમાં તેમના જીવન સંબંધી અધિકાર ચાહે સ્વામીના નાતે હોય કે પટ્ટેદાર યા બંધકદારના નાતે અર્જિત કરશે.

(૬) રાજય એમ પણ નકકી કરશે કે કયારે અને કેવી રીતે ઋણપત્ર -ધારક નગદ ભુગતાનની માંગ કરવા માટે હકકદાર રહેશે.

(૭) ફાર્મ ઉપર ખેતીવાડી સામૂહિક ફાર્મમાં કરવામાં આવશે.

(૮) ફાર્મ ઉપર ખેતીવાડી સરકાર દ્વારા નકકી કરાયેલા નિયમો-નિર્દેશો મુજબ કરવામાં આવશે.

(૯) પટ્ટેદાર ફાર્મ પર ઉચિત સ્વરૂપે ઉપજ કરવા યોગ્ય પ્રભાવ અદા કર્યા પછી જ ફાર્મની શેષ ઉપજને આપસમાં વિહિત રીતે વહેંચવામાં આવે.

(૧૦) ભૂમિ ગામના લોકોને જાતિ, લિંગ યા કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર વહેંચવામાં આવશે. જેથી કોઈ જમીનદાર ન રહે કોઈ પટ્ટેદાર પણ ન રહે અને ભૂમિહિન મજૂર પણ ન રહે.

(૧૧) રાજય પાણી, ખેડવા-વાવવા માટે પશુ, ઉપકરણો, સાધનો, ખાતર, બીયારણ વગેરે આપશે. સામૂહિક ફાર્મ ખેતી માટે નાણાંની સહાય કરશે અને તે માટે બંધાયેલુ રહેશે.

૩.૭ રાજય સમાજવાદ અને તેનો અર્થ

ભારતની બંધારણ સભા સમક્ષ એપ્રિલ-૧૯૪૭ માં રજૂ કરેલા નિવેદનમાં ડૉ. આંબેડકરે સૂચવ્યું હતું કે જયારે ભારતનું બંધારણ ઘડવામાં આવે ત્યારે રાજય સમાજવાદના સિધ્ધાંતનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. રાજય-સમાજવાદનો સાધારણ અર્થ એવો થાય છે કે રાજય ઔદ્યોગિક તથા કૃષિવિષયક વિભાગોનું નિયંત્રણ કરીને સમાજવાદના કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકશે. તેમના આ સિધ્ધાંતના બે મુખ્ય પાસાં જોઈ શકાય છે. (૧) ચાવીરૂપ મુખ્ય ઉદ્યોગોની માલિકી રાજયની રહેશે (૨) એવા ઉદ્યોગો ખાનગી માલિકોના નહીં રહે. આમ થવાથી અસ્પૃશ્યવર્ગો સહિતનાં પછાતવર્ગોનાં લોકોને સ્વરોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ થશે અને ગરીબી નિર્મૂલન રાજય સરકાર યોગ્ય રીતે કરશે. ઔદ્યોગિકરણના લાભો રાજય સરકાર દ્વારા સમાજના તમામ નબળા વર્ગો સુધી પહોંચતા થશે એ તેમનો મુખ્ય સિધ્ધાંત હતો. રાજય વીમાયોજના પણ સંપૂર્ણ રીતે રાજયને હસ્તક જ રહેશે.

કૃષિક્ષેત્રને રાજયનો ઉદ્યોગ ગણવાનું મુખ્ય કારણ એ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કે જમીનદારી પ્રથા નાબૂદ થાય. રાજય સામૂહિક ખેતીની શરૂઆત કરશે. ખેડૂતોને ખેતીની ઉપજનો અંશરૂપ ભાગ મળશે જ પરંતુ તે માટે જરૂરી સાધનો, હળ,બળદ, ટ્રેકટર, બિયારણ, પાણી-સિંચાઈ, દવાઓ, ખાતર વગેરેની વ્યવસ્થા રાજય સરકાર કરશે. રાજય સરકાર ખેડૂતો પાસેથી ફરજિયાત વસુલ કરશે તે અનાજની વ્યાજબી ભાવે સમાનતાના ધોરણે વહેંચણી કરશે. અન્ય સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો રાજય કૃષિ અને ઉદ્યોગો બન્નેનું અસરકારક રીતે નિયંત્રણ કરશે. આ યોજના સંપત્તિની સમાન વહેંચણીની ખાત્રી આપશે. સમાજના સઘળા વર્ગોની સુખાકારી એ રાજયની જવાબદારીનો એક ભાગ બનશે આમ છતાં રાજકીય રીતે સંસદ જેવી લોકશાહીની સંસ્થાઓ યથાવત રહેશે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસા" સ્વાધ્યાય-૨

૧. ડૉ. આંબેડકરે રાજય અને અલ્પ-સંખ્યકો નામના મેમોરેન્ડમમાં વ્યકત કરેલા વિચારો જણાવો.

....

....

....

....

૨. ભૂમિની વહેંચણી અંગે બાબા સાહેબ શું માનતા હતા ?

....

....

....

....

૩. કૃષિક્ષેત્રને રાજ્યનો ઉદ્યોગ ગણવાનું મુખ્ય કારણ શું છે. ?

....

....

....

....

૩.૮ સારાંશ

આ એકમમાં તમે સમાજના કચડાયેલા પીડિત અને અન્ય પછાત વર્ગોને જ્યાં સુધી સમાનતાના અધિકારો પ્રાપ્ત નહીં થાય ત્યાં સુધી દેશને મળેલી આઝાદીનો કોઈજ અર્થ રહેતો નથી, તે ડૉ. આંબેડકરના સમાજવાદ અંગેના વિચારો પરથી જાણ્યું. આ એકમમાં તમે જોયું કે દલિત, દાસ અને પછાત વર્ગોને સામાજિક ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે ડૉ. આંબેડકરે આજીવન પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમણે દેશની આઝાદીની સાથે દલિતોની આઝાદી માટે ખૂબજ સંઘર્ષ કર્યો છે. આ માટે કયારેય તેમણે વર્ગ વિગ્રહ થવા દીધો નથી. ફકત લોકશાહી ઢબે દરેક સમાજને એક કરવા માટેના વિચારો જ તેમના સમાજવાદમાં જોવા મળ્યા. ડૉ. આંબેડકરે દેશમાં સમાજવાદની સ્થાપના માટે શોષિત અને દાસ વર્ગોને "આત્મ નિર્ભર બનવા" હાકલ કરી.

આ એકમમાં જણાવ્યા મુજબ તેમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય હતું કે સમતા, સમાજ અને સમાજવાદની વાત કરતાં પહેલાં લોકોની ગરીબી એટલે કે નિર્ધનતા દૂર કરવી જોઈએ. કારણ કે નિર્ધનતા એ એક સામાજિક દૂષણ છે. જ્યાં સુધી એ દૂર નહી થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદની વાત કરવી એ દિવાસ્વપ્ન બરાબર છે. કારણ કે નિર્ધનતા અને સમાજવાદ એકબીજાના વિરોધી છે. ગરીબી દૂર કરવા માટેના ઉપાયોમાં ખાસ કરીને કૃષિ ઉદ્યોગો અને મુખ્ય ઉદ્યોગો તથા જીવન વીમા નિગમ વગેરેનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવા પર તેમણે ખાસ ભાર મૂકયો છે. ભૂમિ ગામના લોકોને જાતિ, પંથ યા કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર વહેંચવામાં આવે તો કોઈ પટ્ટેદાર કે જમીનદાર ન રહે અને કોઈ ભૂમિહીન મજૂર પણ ન રહે. આમ, સમાજવાદની સ્થાપના માટે ગરીબી દૂર કરવાની વાત તમે આ એકમમાં વાંચી ગયા છો.

૩.૯ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) રાજ્ય ઔર અલ્પસંખ્યક-ડૉ.આંબેડકર
મેમોરેન્ડમ-૧૯૪૭ (હિન્દી)

(૨) ડૉ. આંબેડકરકા વિચારદર્શન (હિન્દી)
લે. ડૉ. રામગોપાલ સિંહ (મધ્યપ્રદેશ)

(૩) ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની સામાજિક ભૂમિકા
ડૉ.એ આર. દેસાઈ (૧૯૪૮)

(૪) ડૉ.આંબેડકર જીવન અને કાર્ય
મૂ.લે. ધનંજય કીર (૧૯૫૪)

(૫) ભીમરાવ આંબેડકર-ડબલ્યુ એન.કુબેર (હિન્દી)

એકમ -૪ ડૉ. આંબેડકર અને લોકશાહી

રૂપરેખા :-

૪.૧.	ઉદેશો
૪.૨	પ્રસ્તાવના
૪.૩	ડૉ. આંબેડકરના મતે લોકશાહીનો અર્થ
૪.૪	સંસદીય લોકશાહી તરફ ઝૂકાવ
૪.૫	સામાજિક લોકશાહી
૪.૬	સારાંશ
૪.૭	કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

૪.૧ ઉદેશો

આ એકમમાં તમે બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના લોકશાહી અંગેના વિચારો જાણી શકશો. આ એકમમાં ખાસ નોંધનીય બાબત એ છે કે લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં અખૂટ આત્મવિશ્વાસ ધરાવતા ડૉ. આંબેડકરે પુખ્તવય મતાધિકારને લોકશાહીનું પ્રથમ પગથિયું ગણાવ્યું છે. તેમણે બ્રિટીશ સરકારે વિધાન સભાઓ માટે જે મતાધિકારના કાયદાઓ ઘડયા હતા તેનો વિરોધ કરી સંવિધાનમાં અઢાર વર્ષની વયનો કોઈપણ નાગરિક મત આપવાનો હકકદાર છે,એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે.
આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે -

- લોકશાહી રાજય વ્યવસ્થાથી વાકેફ થશો.
- મતાધિકારનું મહત્વ સમજી શકશો.
- સામાજિક લોકશાહી અંગે વિચારતા થશો.
- લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ બનશો.

૪.૨ પ્રસ્તાવના

ભારતમાં જે મહાન રાજકીય વિચારકો થઈ ગયા તે સૌ લોકશાહી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં પ્રબળ શ્રધ્ધા ધરાવતા હતા. આ બધાજ રાજકીય વિચારકોની માફક ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરને પણ લોકશાહી રાજ્યતંત્રમાં પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ હતો. જોકે સામ્રાજ્યવાદ,સરમુખત્યારશાહી,ફાંસીવાદ જેવા અસંખ્ય રાજનૈતિક ફાંટાઓ વિશ્વમાં વિકાસ પામ્યા હતાં તે પૈકીમાં લોકશાહી પ્રથા સૌથી ચડિયાતી સાબિત થઈ છે. કેમકે તેમાં વ્યકિત અને શાસકો ઉપર પ્રજાનો કાબૂ હોય છે. બંધારણીય ઈલાજના અધિકાર અંતર્ગત કોઈ પણ શાસક પ્રજાના પ્રતિનિધિને મતદારો પાછા બોલાવી શકે છે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા આપણા રાજ્ય બંધારણમાં કરવામાં આવી છે. લોકશાહી રાજયવ્યવસ્થા બાબતે દેશના અન્ય નેતાઓની જેમજ ડૉ.આંબેડકર સમાન પ્રકારનો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. ભારતમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકશાહીનો સુપેરે વિકાસ થયો હતો, તેમ આંબેડકરે જણાવીને વૈદિકયુગ પછી ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલા બૌધ્ધકાલિન ભારતમાં વિકસેલી લોકશાહી પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

લોકશાહી અંગેના ડૉ.આંબેડકરના કેટલાક વિચારો ઈન્ડીયન સ્ટેચ્યુટરી કમિશન-(૧૯૨૮) સમક્ષ પ્રસ્તુત કરેલા મતાધિકાર આવેદનપત્રમાં જોઈ શકાય છે. આ કમિશન સમક્ષ રજૂ કરેલા રીપોર્ટમાં ડૉ.આંબેડકરે વયસ્ક (પુખ્તવય) મતાધિકારની માગણી કરી હતી. આ પહેલાં બ્રિટીશ સરકારે પસાર કરેલા ૧૯૦૯,૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના કાયદાઓ અંતર્ગત વિધાનસભાઓ માટે જે મતાધિકાર હતો તે જમીનદારો,વેપારીઓ,નરેશ મંડળ તથા અન્ય બ્રિટીશ હિતેચ્છુઓને પ્રાપ્ત હતો, તેમજ સરકાર કેટલાક નિયુક્ત પ્રતિનિધિઓ પણ ચૂંટતી પરિણામે વિધાનસભાઓમાં બ્રિટીશ સરકારનું વર્ચસ્વ રહેતું. આ પ્રકારની ભેદભાવભરી મતદાન વ્યવસ્થા રદ કરીને તેને સ્થાને ડૉ.આંબેડકરે પુખ્તવય મતાધિકારની માગણી કરી હતી જે લોકશાહીનું પ્રથમ પગથિયું છે. એવા પ્રકારની મતદાન પધ્ધતિ ૧૯૩૫ ના કાયદાઅનુસાર ૧૯૪૭ સુધી ચાલુ રહી હતી. જ્યારે બાબા સાહેબને આઝાદી પછીનું બંધારણ ઘડવાની તક મળી ત્યારે સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૩૨૬ દાખલ કરીને ૧૮ વર્ષની વયનો ભારતનો કોઈપણ નાગરિક મત આપવાને હકદાર બનાવ્યો છે. આમ, ડૉ.આંબેડકરે પુખ્તવય મતાધિકાર પ્રદાન કરીને લોકશાહીની નીંવ મજબૂત કરી છે જેનાં આજદિન સુધી મીઠાં ફળ આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

૪.૩ બાબા સાહેબના મતે લોકશાહીનો અર્થ

લોકશાહી બાબતે ડૉ.આંબેડકરની વિચારધારા એવી હતી કે શાંતિમય રાહે કોઈ પણ પ્રશ્નનું નિવારણ આવી શકે છે અને પરિવર્તન પણ લાવી શકાય છે. તેથી તેઓ લોકશાહીને શાંતિમય પરિવર્તન

લાવવા માટેનું મજબૂત સાધન ગણતા હતા. તેમનું મંતવ્ય હતું કે લોકશાહીનો અર્થ બહુમતી દ્વારા શાસન કે લોકપ્રતિનિધિ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી સરકાર એમ થતો નથી, પરંતુ તે માત્ર લોકશાહીની સંકુચિત અને મર્યાદિત વ્યાખ્યા માત્ર જ છે. જો લોકશાહીને સમાજ પરિવર્તન લાવવાનો રાહ સમજીશું તો જ આપણે તેનો સાચો અર્થ સમજી શકીશું તેથી સરકારની યોજનાથી ઊંચે ઊઠીને લોકશાહીનો ડૉ. આંબેડકરનો ખ્યાલ ઘણો સવિશેષ રીતે આગળ પ્રસરે છે. સરકારનું વહીવટીય સ્વરૂપ લોકશાહી મુજબનું હોય તેટલુ જ નહી પરંતુ સમાજિક અને આર્થિક સ્વરૂપની લોકશાહીની પ્રજાજનોને અનુભૂતિ થવી જોઈએ તો જ લોકશાહી સાચા અર્થમાં સફળ થાય પરંતુ આ બધું ક્યારે બને કે જ્યારે સ્વયં લોકો સ્વતંત્ર રીતે સામાજિક ઢાંચામાં પરિવર્તન લાવે.

આંબેડકરનાં મંતવ્ય મુજબ લોકશાહીનો અર્થ, "એક વ્યક્તિ એક મત" નો સિધ્ધાંત થાય છે જે સિધ્ધાંત રાજકીય સમાનતા સૂચવે છે. દેશની એક વ્યક્તિ માત્ર એક જ મત આપીને દેશની લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં પોતાનું યોગદાન આપે છે. ચૂંટણીઓ, રાજકીય પક્ષો તથા સરકારો વગેરેતો છેવટે લોકશાહીની ઔપચારિક પરંપરાઓ છે, પરંતુ રાજકીય દમન તથા અન્યાય પ્રવર્તે ત્યારે તેમાં રાજકીય લોકશાહીની તંદુરસ્ત ભાવના અભિપ્રેરિત રહેતી નથી તેથી લોકશાહીનું વિસ્તરણ માત્ર રાજકીય લોકશાહી સુધી મર્યાદિત ન રહેતાં સમાજ સુધી થવું જોઈએ. ડૉ. આંબેડ- કરના મંતવ્ય પ્રમાણે જ્યાં સુધી જ્ઞાતિ આધારિત પરિબળો હયાતી ધરાવે છે ત્યાં સુધી જ્ઞાતિવાદી રાજકીય સંગઠનો બહાર આવશે અથવા તો કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ જ્ઞાતિવાદી સંગઠનોને મહત્વ આપશે. પરિણામે સમાજમાં અસમાનતા ફેલાશે. લઘુકક્ષાની જ્ઞાતિઓના પ્રતિનિધિઓ રાજકીય લોકશાહીથી વંચિત થઈ જશે અને જે સમાજ બહુમતિ ધરાવતો હશે તે જ્ઞાતિ સમુદાય કે સમાજના પ્રતિનિધિઓ જ ચૂંટાયા કરશે, પરિણામે અન્ય અલ્પ સમૂદાયિત જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિઓ લોકશાહીથી વંચિત રહી જશે. એ અર્થમાં સમાજમાં બંધુત્ત્વ અને સમાનતાની ભાવના નષ્ટ થશે. ભારતમાં લોકશાહીની સફળતાનો આધાર સામાજિક લોકશાહીની સ્થાપનામાં રહેલો છે.

વસ્તુત : રીતે જોઈશું તો ડૉ. આંબેડકર પ્રજાતંત્રને વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિએ જોતા હતા. દુનિયાના પ્રત્યેક પ્રજાતાંત્રિક દેશો સાથે મિત્રતાભર્યું વલણ હોવું જોઈએ પડોશી રાષ્ટ્રો સાથે પ્રેમનો હાથ લંબાવવાની વાત ઉપર જોર આપતાં તેમણે કહયું હતું કે, "પ્રજાતાંત્રિક સભ્યતાના આધારને સ્થાયી રાખવા માટે આપણે અન્ય લોકતાંત્રિક દેશો સાથે હળીમળીને ચાલવું જોઈએ." લોકતાંત્રિકની વાસ્તવિક સમસ્યાઓનું સમાધાન આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. માનવ અનુભવના આધાર ઉપર જ ડૉ. આંબેડકરે ભારતમાં લોકશાહી પ્રજાતંત્રને યોગ્ય ઢંગનું સ્વરૂપ આપવા ઈચ્છ્યું.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય -૧

૧. નીચેના વિધાનો વાંચી યોગ્ય શબ્દવડે ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) ....વર્ષની વયનો ભારતનો કોઈપણ નાગરિક મત આપવાને હકદાર છે.

(૨) લોકશાહીનો અર્થ ....નો સિધ્ધાંત થાય છે.

(૩) ભારતમા લોકશાહીની સફળતાનો આધાર ....લોકશાહીની સ્થાપનામાં રહેલો છે.

૨. ડૉ. આંબેડકરે પુખ્તવય મતાધિકારની વ્યવસ્થા કેમ કરી ?

....

....

....

....

૩. જ્ઞાતિવાદી રાજકીય સંગઠનોના ભયસ્થાનો જણાવો.

....

....

....

....

૪. પ્રજાતાંત્રિક સભ્યતાના આધારને સ્થાયી રાખવા માટે શુ કરવું જોઈએ. ?

....

....

....

....

૪.૪ સંસદીય લોકશાહી તરફ ઝુકાવ

ડૉ.આંબેડકર એક એવા પ્રકારની લોકશાહી ઈચ્છતા હતા કે જેમાં તેનું ગઠન સંસદીય સ્વરૂપનું હોય,દુનિયામાં શાસન વ્યવસ્થા અંતર્ગત લોકશાહી ઢબે બે પ્રકારનું શાસન તંત્ર ગોઠવાય છે. એક પ્રમુખ પધ્ધતિની લોકશાહી અને બીજી સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહી.રાજકીય પક્ષોને સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહીના અસરકારક અમલ માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના હોય છે. આ બાબત જ વિરોધપક્ષના અસ્તિત્ત્વની ખાતરી આપે છે.સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહીમાં પ્રબળ વિરોધપક્ષ હોવો જરૂરી છે. સંસદીય સરકારને એક જવાબદાર સરકાર તરીકે માનવામાં આવતી હોઈ શાસકવર્ગ પર સતત દેખરેખ રાખવામાં આવતી હોવાથી વિરોધપક્ષ સરકારને નિયંત્રણમાં રાખવાની ભૂમિકા ભજવે છે. પરિણામે લોકશાહી વ્યવસ્થામાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કરતાં ડૉ.આંબેડકરે કહ્યુ હતું કે, સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહી વ્યવસ્થા હોવી ખૂબ જરૂરી છે,કેમ કે તેના વગર રાજનૈતિક સંસ્થાઓ અને સામાજિક સંબધોમાં લોકતાંત્રિક ભાવનાનો વિકાસ થતો નથી. તેમના મંતવ્યાનુસાર સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહીથી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થયાં છે, કેમ કે તેમાં યોગ્યતા, આત્મસન્માન,સહયોગ,આત્મ સહાયતા,સંયમ અને કર્તવ્ય જેવા સર્વોત્તમ ગુણો કરોડો લોકોના કલ્યાણ માટે પ્રબળ બને છે.અને તેની વ્યવસ્થા જો યોગ્ય હોય તો સઘળા લોકોને સમાન અવસર પ્રદાન થાય છે.

સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહીમાં ડૉ.આંબેડકર એટલા માટે શ્રધ્ધા ધરાવતા હતા કે, તેમાં રાષ્ટ્રીય ચરિત્રને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. સંસદીય સરકાર એક ઉત્તમ વ્યવસ્થાની દ્યોતક છે ,કેમકે તે ઈમાનદારી,શાન્તિ,સાહસ,આત્મવિશ્વાસ અને પરિશ્રમ જેવા માનવીય ગુણોને પ્રભાવિત કરે છે. આ બાબત તમને અન્ય કોઈ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં નજરે નહી પડે. એટલા માટે જ ડૉ.આંબેડકરે સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહીને અગત્યતા આપતાં કહયું કે, "જ્યારે કેટલીક એવી ક્ષણો આવે છે ત્યારે હું વિચારુંછું કે ભારતમાં જનતંત્રનું ભવિષ્ય બહુજ અંધકારમય લાગે છે. પરંતુ ક્યારેક એવી ક્ષણો પણ આવે છે ત્યારે હું અનુભવું છું કે જો આપણે ખભેખભા મિલાવીને એક સાથે ચાલીએ અને સંવિધાનિક નૈતિકતાને કાયમ રાખવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરીએ તો આપણે એવી પક્ષીય વ્યવસ્થા કરી શકીએ કે જેમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્ત્વની ભાવનાનુ રક્ષણ થાય."

૪.૫ સામાજિક લોકશાહી

ડૉ.આંબેડકરે જાતિવાદ તેમજ અન્યાયની સામે આજીવન સંઘર્ષ કર્યો કેમ કે, ભારતમાં અમુક વર્ગ માટે અમન ચમનના તમામ સાધનો હતા જ્યારે એક વિશાળવર્ગ આ પ્રકારની સુવિધાઓથી વંચિત રહી ગયો હતો. આ પ્રકારની અસમાનતાભરી સામાજિક વ્યવસ્થા સામે ડૉ.આંબેડકરે વિદ્રોહ કર્યો તેમજ દેશના કરોડો લોકોને માનવીય અધિકારો પ્રદાન કરાવવા સંઘર્ષ કર્યા. આજે વિશ્વમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ આ પ્રકારના પ્રયાસો કરી રહ્યો છે. ડૉ.આંબેડકરે ભારતના શોષિત લોકોને જાગૃત કર્યા . તેમના મનમાં ઉદ્‌ભવતી સન્માન અને આત્મ વિકાસની ભાવના જાગ્રત કરી,એટલું જ નહીં તેમને પોતાના અધિકારો પ્રત્યે સજાગ પણ કર્યા અને એ ઉચિત પણ કર્યું એટલા માટે કે જ્યાં લોકો અધિકાર હીન જીવન વ્યતિત કરેછે ત્યાં લોકશાહીની સફળતા દુષ્કર છે. તેમના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય સામાજિક લોકશાહીની સ્થાપના કરવાનું હતું.

ડૉ.આંબેડકરના મંતવ્ય મુજબ લોકશાહીની પહેલી શરત એ છે કે "લોકશાહી સમાજની સ્થાપના કરવી જોઈએ. કોઈપણ લોકશાહીમાં સામાજિક લોકશાહી નહીં હોય તો તેનું કશું જ મૂલ્ય નથી;અને વાસ્તવમાં તે ઉપયુક્ત પણ નથી. રાજનૈતિક નેતાઓએ કયારેય એવા અનુભવ નથી કર્યો કે લોકશાહી સ્વરૂપ માત્ર જ નથી,પણ આવશ્યક રીતે સમાજ-વ્યવસ્થા પણ છે." તેના સામાજિક જનતંત્રમાં પ્રત્યેક નાગરિકને પણ સન્માનયુક્ત સ્થાન છે. બધાની સુરક્ષાનો જેમાં પ્રબંધ કરાયો છે. લોકશાહીમાં એકલા કોરા રાજકીય વિચારો પણ કશાજ કામનાં નથી. તેના કરતાં વિશેષ સામાજિક સંબધો અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પણ સારો હોવો જોઈએ. રાજનૈતિક લોકશાહી સામાજિક પીઠબળના આધાર વગર અપૂર્ણ છે. એટલા માટે જ ડૉ.આંબેડકરે રાજનૈતિક વિચારોને સામાજિક ઉદેશ્યોની સાથે સાથે સમન્વિત કરવાની કોશિષ કરી. રાજકીય લોકશાહી અને સામાજિક લોકશાહી બન્ને સાથે ચાલે છે અને તેમાં અતૂટ શ્રધ્ધા અથવા વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

૧૯ મી સદીમાં એક વિચાર એવો પ્રચલિત થયો કે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિને મત આપવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ. સામાજિક લોકશાહીમાં સંકુચિત વિચાર,સામ્પ્રદાયિક્તા તથા જાતિવાદનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. ડૉ.આંબેડકર કહે છે કે, પ્રથમ તો પોતાના સાથીઓ સાથે સન્માન તથા સમાનતાની મનોવૃત્તિ હોવી જાઈએ,બીજું કે સમાજ અથવા સંગઠનોએ કેટલાક કઠોર નિયમોથી મુક્ત થવું જોઈએ. એટલા માટે જ લોકશાહી જનતંત્ર અલગાવવાદ અને અકેલાપનનું વિરોધી છે, કેમકે તેના પરિણામો વિભિન્ન અધિકારોમાં જ પ્રગટ થાય છે.

ભારતમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાને સફળતા બક્ષવા ડૉ.આંબેડકરે કેટલાક ઉપાયો પણ સૂચવ્યા હતા. લોકશાહીનો અર્થ બહુમતિનું શાસન થાય છે. પરંતુ તેનું પરિણામ બહુમતિના જુલમમાં આવવું ન જોઈએ. બહુમતિઓએ પણ કાયમ લઘુમતિઓના અભિપ્રાયો અથવા દ્રષ્ટિબિંદુઓને માન્યતા આપવી જોઈએ. ભારતમાં એક બાબત શક્ય છે કે લઘુમતિ સમાજ કાયમ રાજકીય લઘુમતિ હોય એથી એટલું જરૂરી છે કે લઘુમતિ પોતે સ્વતંત્ર,સુરક્ષિત અને સલામત છે તેમ તેને લાગવું જોઈએ. લોકશાહીનું રક્ષણ કઈ રીતે કરવુ તે વિશે આપણી બંધારણસભામાં એક પ્રવચનમાં ડૉ.આંબેડકરે કહ્યું હતું કે, "આર્થિક અને સામાજિક સમાનતાની સ્થાપના માટે સંવિધાનના સિધ્ધાંતોને જ અપનાવવામાં આવે તે આવશ્યક છે. દેશમાં જો સામાજિક અસમાનતા હશે તો વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉભા થશે અને તેનો નિકાલ કરવામાં જ સમય બરબાદ કરવો પડશે." આ બાબતે દેશની સ્થિતિ વિશે તેઓ બંધારણ સભામાં સતત ચિંતા વ્યક્ત કરતા રહેતા હતા. હવે જો ભારતમાં લોકશાહીની રક્ષા કરવી જ હોય તો ડૉ.આંબેડકરના મંતવ્ય મુજબ સામાજિક અને આર્થિક ઉદેશની પરિપૂર્તિ કરવી જ પડશે. અને તે બંધારણીય માર્ગે જ થવી જોઈએ લોહીયાળ (હિંસક)માર્ગે નહીં. આ માટે માત્ર રાજકીય લોકશાહીમાં સંતોષ માનીને બેસી ન રહેતાં તેને સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહીમાં પરિવર્તિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાજકીય લોકશાહી ટકતી નથી. સામજિક લોકશાહી એટલે સમાનતા, સ્વતંત્રતા તથા ભ્રાતૃત્વભાવને જીવનના સિધ્ધાંત તરીકે સ્વીકારનારી જીવન દ્રષ્ટિ.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય -૨

૧. સંસદીય લોકશાહીના ફાયદા જણાવો

....

....

....

....

૨. લોકશાહીનું રક્ષણ કરવા શું કરવું જોઈએ. ?

....

....

....

....

૩. લોકશાહી વ્યવસ્થાને સફળ બનાવવાના ઉપાયો જણાવો

....

....

....

....

૪. સામાજિક લોકશાહી એટલે શું ?

....

....

....

....

૪.૬ સારાંશ

આ એકમ વાંચીને તમે વિશ્વમાં વિકાસ પામેલા સામ્રાજ્યવાદ, સરમુખત્યારશાહી ,ફાંસીવાદ જેવા રાજનૈતિક ફાંટાઓમાંથી ભારતીય લોકશાહી વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને શાસકો પર પ્રજાનું નિયંત્રણ એ બાબતથી વધુ પ્રભાવિત થયા હશો. ડૉ.આંબેડકરના મતે લોકશાહી એટલે "એક વ્યક્તિ એક મત." નો સિધ્ધાંત તમે જાણી શકયા. ભારતમાં લોકશાહીની સફળતાનો આધાર સામાજિક લોકશાહીમાં જ રહેલો છે. તેથી સમાજમાં બંધુત્ત્વ અને સમાનતાની ભાવના પ્રબળ બનાવવી જોઈએ. એટલું જ નહીં દુનિયાના પ્રત્યેક પ્રજાતાંત્રિક દેશો સાથે આપણે મિત્રતા ભર્યો વ્યવહાર રાખી હળીમળીને રહેવું જોઈએ. એ બાબત આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે સુપેરે જાણી શકયા છો. પ્રમુખ પધ્ધતિની લોકશાહી અને સંસદીય લોકશાહીમાંથી તમે સંસદીય સ્વરૂપની લોકશાહી વ્યવસ્થાથી પ્રભાવિત થયા હશો. ટૂંકમાં આપણે જો ખભે ખભા મિલાવીને ચાલીશું તો લોકશાહી વ્યવસ્થાના ઉત્તમ ફળ સ્વરૂપે દેશમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્ત્વની ભાવના કેળવી શકીશું. એમાં શંકાને કોઈજ સ્થાન નથી.

૪.૭ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) બંધારણના ઘડવૈયા- પી.એ. પરમાર
(૨) Political Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar - Dr. D.R. Jatava
(૩) બાબા સાહેબ ડૉ. આંબેડકર ગ્રંથ-૧૭
(૪) Dr. B.R. Ambedkar : A Study in Social Democracy G.S. Lokhande
(૫) ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ડૉ. આંબેડકરની ભૂમિકા- પી.એ. પરમાર
(૬) ભારતીય સંવિધાન ઔર ડૉ. આંબેડકર એલ.આર.બાલી. (હિન્દી)

એકમ ૫ ડૉ. આંબેડકર અને માનવઅધિકાર

રૂપરેખા :-

૫.૧ ઉદ્દેશો

૫.૨ પ્રસ્તાવના

૫.૩ ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવ અધિકાર

૫.૪ માનવ અધિકારની વ્યાખ્યા

૫.૫ માનવ અધિકારનું કાનૂની સ્વરૂપ

૫.૬ માનવઅધિકારનું મહત્ત્વ

૫.૭ ડૉ.આંબેડકરઃ માનવ અધિકારના યોધ્ધા

૫.૮ રાજ્ય અને અલ્પ સંખ્યક : મેમોરેન્ડમ

૫.૮.૧ સંક્ષિપ્ત વિશ્લેષણ

૫.૮.૨ લઘુમતિઓ -પછાતવર્ગો અનુ. જાતિઓ, જન-જાતિઓની માનવ અધિકારો માટે માંગ

૫.૯ ભારતીય સંવિધાનના નિર્માતા અને માનવ અધિકારોના સંરક્ષક

૫.૧૦ બંધારણમાં સમાવિષ્ટ થયેલ માનવ અધિકારો

૫.૧૦.૧ આમુખ

૫.૧૦.૨ સમાનતાનો અધિકાર

૫.૧૦.૩ સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

૫.૧૦.૪ શોષણ સામેનો અધિકાર

૫.૧૦.૫ જીવન જીવવાનો અધિકાર

૫.૧૦.૬ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

૫.૧૦.૭ સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકાર

૫.૧૧ અનુ. જાતિ, જન-જાતિના માનવ અધિકારો

૫.૧૧.૧ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી

૫.૧૧.૨ શિક્ષણનો અધિકાર

૫.૧૧.૩ લઘુમતિઓનો અધિકાર

૫.૧૧.૪ બાળકોના માનવ અધિકારો

૫.૧૧.૫ સ્ત્રીઓ અને માનવ અધિકારો

૫.૧૧.૬ બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ માનવ અધિકારો સંક્ષિપ્તમાં

૫.૧૨ સારાંશ

૫.૧૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

૫.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમમાં તમે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બંધારણમાં માનવ માત્રને બક્ષેલા માનવ અધિકારોનો વિગતે પરિચય મેળવી શકશો. ડૉ. આંબેડકરે બંધારણમાં માનવ અધિકારોને બંધારણનો જ એક ભાગ બનાવવા અવિરત સંઘર્ષ કર્યો છે, તે જાણી શકશો. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે -

- ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવ અધિકારને મૂલવી શકશો.
- માનવ અધિકારોના કાનૂની સ્વરૂપ વિશે જાણી તેનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- રાજ્ય અને અલ્પ-સંખ્યક મેમોરેન્ડમમાં રજૂ કરેલા માનવ અધિકારો ની વિસ્તૃત માહિતી મેળવી શકશો.
- લઘુમતિઓ-પછાતવર્ગો, અનુ. જાતિઓ, જન-જાતિઓના માનવ અધિકારો જાણી શકશો.
- બંધારણમાં સમાવિષ્ટ માનવ અધિકારોનો આસ્વાદ માણી શકશો. જેમાં -
    - સમતાનો અધિકાર
    - સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર
    - શોષણ સામેનો અધિકાર
    - જીવન જીવવાનો અધિકાર
    - ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર
    - સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકાર
    - અનુ. જાતિ, જન-જાતિ માનવ અધિકાર

૫.૨ પ્રસ્તાવના

માનવ જીવન સાથે વણાઈ ગયેલા માનવ અધિકારો સમાજમાં વ્યકિતના સામાજિક ગૌરવ,માનવીય ગૌરવ અને આત્મ સન્માનને ઉજાગર કરે છે. માનવ અધિકાર સ્વયંમાં અંતર્નિહિત છે. સામાજિક નૈતિકતા,વ્યકિતગત મૂલ્ય,સામાજિક પદક્રમિત અને જન્મ,લીંગ,કોમ, જાતિ,સ્ત્રી-પુરૂષ, બાળક, વૃધ્ધ, સરકાર,સમાજ અને દૈવી મૂલ્યો સાથે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

દરેક વ્યકિત સમાજમાં ગૌરવભેર તેમજ આત્મસન્માનથી જીવી શકે તે માટે માનવ અધિકારોને કાનૂની સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ડૉ. આંબેડકરે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે કાયદા સમક્ષ સૌ સમાન છે. માનવ અધિકારોના યોધ્ધા તરીકે ઓળખાતા ડૉ. આંબેડકરે આઝાદી પહેલાં માર્ચ-૧૯૪૭ માં રાજય અને અલ્પ-સંખ્યક નામે એક મેમોરેન્ડમ તૈયાર કરી બંધારણ સભા સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું. જેમાં માનવ અધિકારોની તેમણે વિસ્તૃત છણાવટ કરી છે. જયારે તેમને બંધારણ ઘડવાની તક મળી ત્યારે માનવી ને માનવ તરીકેના અધિકારો પ્રદાન કરવા તેમણે આજીવન સંઘર્ષ કર્યો અને તેના ફળ સ્વરુપે એક ઉત્તમ પ્રકારનું લોકશાહી પધ્ધતિનું બંધારણ ભારતને પ્રાપ્ત થયું.

૫.૩ ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવ અધિકાર

માનવ અધિકારવાદીઓ માનવ અધિકારના મૂળ અને ઉદ્ભવસ્થાન રોમ અને ગ્રીસમાં હોવા માટે પ્રેરાય છે. આ વિચારધારાની સ્થાપના જેનો ઓફ વિટિયમે કરી હોવાનું વિનો માનતા રહયા છે. જો કે મધ્યકાળમાં થોમસ એકવીનાસ,હયુગ્રોશિયસ,મેગ્નાકાર્ટા, ઈગ્લેન્ડમાં જહોન લૉક,ફ્રાંસમાં મોન્ટેસ્કયુ,વોલ્ટેર તથા રૂસો જેવા વિચારકોએ વિદેશની ધરતી ઉપર આ ચિંતનને અધિક વેગ આપ્યો હતો.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ઈ.સ. ૧૭૮૯ માં ફ્રાંસનું માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્ર મહત્ત્વનું ગણાય છે પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુધ્ધ વખતે ઉદ્ભવેલા જર્મન નાઝીવાદ તથા ઈટાલીના ફાંસીવાદે માનવ અધિકારોને વધુ ઉત્પ્રેરિત કર્યા.કેમ કે આ બન્ને નાઝીવાદ અને ફાંસીવાદ દરમિયાન માનવ અધિકારો સંબંધે કેટલીક નવી સમસ્યાઓ તથા સવાલો પેદા કર્યા હતા.

વૈશ્વિક કક્ષાએ માનવ અધિકારો વિશે ખૂબ જ ચિંતન બીજા વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૩૯-૧૯૪૫) વખતે કરવામાં આવ્યું. દુનિયામાં માનવ અધિકારનો મુદ્દો સૌ પ્રથમ લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપના વખતે ધ્યાનમાં લેવાયો હતો.પરંતુ તેમાં કોઈ કાનૂની જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી. તેથી ક્રમિક રીતે આ વિચારધારાનો વિકાસ થતાં પુન : બીજા યુદ્ધ વખતે તે ચર્ચાની એરણ ઉપર આવ્યો.

અમેરિકાના રાષ્ટ્રપતિ રૂઝવેલ્ટે ૧૯૪૧માં એક ઘોષણા કરી. જેમના પ્રવચનમાં સ્વતંત્ર્યતા,વિશ્વાસ,ભય,અને આવશ્યકતા જેવા ચાર આદર્શોને ઘોષિત કરવામાં આવ્યા. યુધ્ધોની ભયાનકતાથી ચિંતિત બનેલા વિશ્વએ ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ ને "માનવ અધિકાર દિન" તરીકે જાહેર કર્યો. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (UNO) માં માનવ અધિકારના પ્રારૂપને ઘડવાનું નક્કી થયું. શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી. તેણે પ્રસ્તુત કરેલા અહેવાલનો ૧૦ મી ડિસેમ્બર-૧૯૪૮ ના રોજ સ્વીકાર કરવામાં આવતાં વિશ્વમાં આ દિવસ માનવ અધિકાર દિન તરીકે જાહેર થયો વૈશ્વિક સ્તરના આ દિવસની ઐતિહાસિક રૂપરેખા નિર્ધારિત થઈ.

૫.૪ માનવ અધિકારોની વ્યાખ્યા

જુદા જુદા પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવ અધિકારોની વ્યાખ્યા બહુજ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરવામાં આવી છે. તમામ સ્ત્રી-પુરૂષ અને બાળકોને આ અધિકાર હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.આ અધિકારો માનવીને ભય અને અછતમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. જેમાં બે પ્રકારના અધિકારો અંતર્નિહિત કરવામાં આવ્યા છે. (૧) રાજકીય અને નાગરિક પ્રકારના અધિકારો (૨) આર્થિક,સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતના અધિકારો. આમ છતાં ભારતીય બંધારણે આટલા જ માનવ અધિકારોને લક્ષમાં ન લેતાં તેનો વ્યાપ વિસ્તાર્યો છે. જગતના બધાજ બંધારણો કરતાં માનવ અધિકારોની બાબતમાં ભારતનું બંધારણ એ દ્રષ્ટિએ આગળ પડતું જણાય છે. અને તેનું શ્રેય ભારતીય બંધારણના પિતા ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરને ફાળે જાય છે.

૫.૫ માનવ અધિકારોનું કાનૂની સ્વરૂપ

માનવ અધિકારો એટલે એવા અધિકારો કે જેને પ્રાપ્તકરવાનો દરેક મનુષ્યને કાનૂની હક છે. અમેરિકન રાજય ક્રાન્તિ,ફ્રેન્ચ ક્રાન્તિ,રશિયન ક્રાન્તિ અને ભારતમાં ચાલેલી આઝાદીની ચળવળ તેમજ

અમેરિકામાં ગુલામી નાબુદીની ચળવળમાં તેના કાનૂની સ્વરૂપને જોવામાં આવે છે. તેના ઉપરથી એવો ખ્યાલ નિર્ધારીત થયો છે કે રાજ્યની કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં માનવ કેન્દ્રસ્થ હોવો જોઈએ. માનવ અધિકારોમાં એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે માનવીય અત્યાચારોથી રાજ્યએ દૂર રહેવું જોઈએ. માનવનું કલ્યાણ એ જ રાજ્યનો ધ્યેય છે, નહીં કે તેના ઉપર દમન ગુજારવું. મતલબ કે રાજ્ય સ્વયં માનવ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કે ભંગ કરી શકે નહી. માનવનાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય તથા તેના વ્યક્તિત્ત્વના વિકાસ માટે આ અધિકારો માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

માનવ અધિકારનો ખ્યાલ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભાગ છે The Universal Declaration of Human Rights, 1948 માં ઘોષણા કર્યા મુજબ વિશ્વનો કોઈપણ માનવ આ અધિકારો પૂર્ણ રીતે ભોગવવા હકદાર છે. આ કાયદો ૩૦ કલમોનો બનેલો છે. તે સમગ્ર માનવજાત ને આવરી લે છે.

૫.૬ માનવ અધિકારોનું મહત્વ

જે રાજ્યમાં રાજકીય શાસન વ્યવસ્થા અસ્થિર છે તેવા દેશોમાં માનવ અધિકારોનું હનન થવાનો સતત ભય રહ્યા કરે છે. જ્યાં રાજ્યમાં શાસન વ્યવસ્થામાં માનવના કલ્યાણને કેન્દ્રબિન્દુ તરીકે સ્વીકારાયો ન હોય તેવા દેશોમાં સરમુખ્યારશાહી,લશ્કરશાહી અથવા તો આપખુદશાહી શાસનતંત્ર આકાર લે છે. અહીં માનવ અધિકારોનું હનન,સુખચેન દુષ્કિત, સલામતિ અને પ્રગતિનો અભાવ, દૈનિક જીવન બરબાદ અને વાણી,વિચાર તથા લેખનની અભિવ્યક્તિ ઉપર પાબંધી લાગી જાય છે. કોઈપણ માનવ પોતાના વિચારો યોગ્ય રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકતો નથી. અખબારી સ્વાતંત્ર્યના ગળે પણ ટૂંપો દેવામાં આવે છે. શાંતિ,સલામતિ અને માનવ ગૌરવ હણાય છે. આ પ્રકારની શાસન પ્રણાલિ લોકશાહી તંત્રની નહી પણ સરમુખ્યારશાહીની સર્જક બની રહે છે. તે પ્રગતિને અવરોધક તેમજ અસ્થિરતા,અંધાધૂંધીની અને નિષ્ક્રિયતાની સર્જક હોય છે. આ પ્રકારની શાસન વ્યવસ્થામાં માનવ અધિકારોનું પ્રમાણ યોગ્ય રીતે જળવાતું હોતું નથી. માનવ અધિકારાના રક્ષણ સાથે સમગ્ર સમાજનું સુખ સંકળાયેલુ છે. ભારતમાં જ્યારે સમાન નાગરિક ધારો ઘડવાની વાત બળવત્તર બની રહી છે ત્યારે અમુક દેશોમાં ઈસ્લામિક કાનૂન જેવા કોમવાદી કાયદા ઘડવાની ઘેલછા જાગી છે. તેવા દેશોમાં માનવ અધિકારોનો ભંગ થવાની શક્યતાને નકારી શકાય નહીં.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય-૧

૧. નીચેના વિધાનો વાંચી યોગ્ય શબ્દ પસંદ કરીને ખાલી જગ્યા પુરો.

(૧) માનવ અધિકારવાદીઓ માનવ અધિકારના મૂળ અને ઉદ્ભવસ્થાન ....અને ....માં હોવાનું માને છે.

(૨) માનવ અધિકારની વિચારધારાની સ્થાપના ....એ કહી હોવાનું વિદ્વાનો માની રહયાં છે.

(૩) બીજા વિશ્વયુધ્ધ વખતે ઉદ્ભવેલા જર્મન.................... અને ઈટાલીના ....વાદે માનવ અધિકારોને વધુ ઉત્પ્રેરિત કર્યા.

(૪) યુધ્ધોની ભયાનકતાથી ચિંતિત બનેલા વિશ્વએ ....ને "માનવ અધિકાર દિન" તરીકે જાહેર કર્યો.

(૫) માનવઅધિકારો માનવીને .... અને............. માંથી મુક્તિ અપાવે છે.

૫.૭ ડૉ.આંબેડકરઃ માનવ અધિકારોના યોધ્ધા

સામાજિક ન્યાય અને માનવ અધિકારોના સંરક્ષક એવા ડૉ.આંબેડકરનું નામ માનવ અધિકારોના યોધ્ધા તરીકે ભારત વર્ષમાં બહુજ આદર- પૂર્વક લેવામાં આવે છે. ભારતનાં ખ્યાતનામ સમાજશાસ્રી ડૉ. અક્ષયકુમાર આર. દેસાઈએ એમને માનવીય અધિકારોના યોધ્ધા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તો ભારતની સંસદના પ્રથમ સ્પીકર ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરના પુત્ર પ્રોફેસર પુરૂષોત્તમ માવલંકરે ડૉ.આંબેડકરને માનવ અધિકારાના પુરસ્કર્તા તરીકે નવાજ્યા છે. ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂએ ડૉ.આંબેડકરને અન્યાય અને શોષણ સામે આજીવન સંઘર્ષ કરનાર વિદ્રોહી નેતા તરીકે ઓળખાવતા કહ્યું હતું કે, "હું સમજુ છું કે ડૉ.આંબેડકરને હિન્દુ સમાજમાં અન્યાયપૂર્ણ વિષમતાઓ સામે વિદ્રોહ કરનાર નેતા તરીકે હંમેશાં યાદ કરવામાં આવશે.મુખ્ય બાબત તો એ છે કે તેમણે એવી સ્થિતિ સામે વિદ્રોહ કર્યો કે જેની સામે આપણે કરવો જોઈએ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપે આપણે કયાંકને ક્યાંક એમ કર્યુ પણ છે."

આમ, માનવ અધિકારોના અપ્રતિમ યોધ્ધા તરીકે ભારતના વિદ્વાન મનીષીઓએ ડૉ.આંબેડકરનો

સ્વીકાર કર્યો છે, તેમનો આદર કર્યો છે અને ગૌરવ પણ કર્યું છે. તેઓ સદાયે સામાજિક સુધારના સમર્થક રહ્યા અને લોકોને એ અધિકારોની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે સતત સંઘર્ષરત રહ્યા છે.

ડૉ. આંબેડકરનો માનવ અધિકારો પ્રત્યે વિશ્વાસ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિચારધારા ઉપર આધારિત છે. તેમની વિચારધારા પ્રાશ્ચાત્યવાદી નહીં પરંતુ ભારતવાદી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ પ્રત્યેક માનવીના જીવનને શુભમય બનાવવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. કેમકે માનવ તેના આયુષ્યકાળમાં માત્ર એક જ વખત જન્મ ધારણ કરે છે. એટલે તેના જીવનકાળ દરમ્યાન કોઈ પણ માનવને તેનો વાસ્તવિક અધિકાર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

ભારતમાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂને માનવ અધિકારોના જાગ્રત પ્રહરી તરીકે આદર આપવામાં આવે છે. પરંતુ તેમની આ વિચારધારા ૧૯૨૯ ની આસપાસ વિકાસ પામી હતી. જ્યારે ડૉ.આંબેડકરે માનવ અધિકારોની છેક ૧૯૧૯ માં હિમાયત કરી હતી તેમ માનવાને કારણ રહે છે. ડૉ.આંબેડકરે અભિવ્યક્ત કરેલા વિચારોનો જો આપણે ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીશું તો આ ભેદ અવશ્ય આપણને દ્રષ્ટિગોચર થશે. આમ છતાં જેટલી ઉગ્રતાથી માનવ અધિકારોના રક્ષણ માટે ડૉ.આંબેડકરે વિદ્રોહ કર્યો તેટલી ઉગ્રતા અને વ્યગ્રતા અન્ય કોઈ ભારતીય રાજનેતાના જીવનમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી. ડૉ.આંબેડકરે માત્ર ખોખલી અને પોલી વિચારધારા વ્યક્ત કરીને સંતોષ માન્યો નથી, પરંતુ તે હાંસલ કરવા, માનવીને તે પ્રાપ્ત કરાવી આપવા સતત સંઘર્ષ કર્યો. આ સંઘર્ષ આજીવન ચાલતો જ રહ્યો- એક ચક્રની માફક.

૫.૮ રાજ્ય અને અલ્પસંખ્યક : મેમોરેન્ડમ

ડૉ.આંબેડકરે ભારતીય બંધારણમાં જે માનવીય અધિકારો આમેજ કર્યા છે તે પહેલાં તેમણે માર્ચ-૧૯૪૭માં રાજ્ય અને અલ્પસંખ્યક (state and minorities) નામે એક મેમોરેન્ડમ તૈયાર કર્યું. અને તે મેમોરેન્ડમ અખિલ ભારતીય અનુસૂચિત જાતિ પરિસંઘ તરફથી બંધારણ સભા સમક્ષ રજૂ કર્યું. માર્ચ -૧૯૪૭માં રજૂ કરેલા આ મેમોરેન્ડમમાં માનવ અધિકારોની ઘોષણા સ્પષ્ટ દેખાય છે. UNO એ ૧૯૪૮માં આવા માનવ અધિકારોની જાહેરાત કરી હતી.તે પહેલાં ભારતમાં ડૉ. આંબેડકર એક માત્ર નેતા હતા. આ માનવઅધિકારો ડૉ.આંબેડકરે બંધારણમાં જેમ કલમ પ્રમાણે આલેખવામાં આવે છે તેમ કલમ મુજબ લખ્યા હોવાથી ભારતીય બંધારણની તેને "બ્લ્યુ પ્રિન્ટ" કહી શકાય. જેમાં આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક અને સામાજિક અધિકારોનો સમાવેશ થયેલો જોઈ શકાય છે.

૧. પોતાના માટે તથા પોતાની ભાવિ પેઢી માટે સંપૂર્ણ સંયુક્ત રાજ્ય, ભારતમાં સ્વશાસન તથા સુશાસન બન્ને વરદાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે.
૨. પ્રત્યેક દેશવાસીને માટે જીવન, સ્વતંત્રતા તથા સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમજ વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય સંબંધી અધિકારોનું રક્ષણ કરવું.
૩. સુવિધાઓથી વંચિત વર્ગોને સારા અવસરો સુલભ કરાવીને સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક વિષમતાઓ દૂર કરવી.
૪. પ્રત્યેક દેશવાસીને અભાવ તથા ભયથી મુક્તિ અપાવવી.

ઉપરોક્ત ઉદેશો આપણા સંયુક્ત રાજ્ય ભારતના સંવિધાનમાં દાખલ કરવામાં આવે-

(૧) નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકાર
(૨) મૂળ અધિકારો પર આક્રમણ વિરૂધ્ધ ઉપચાર
- ન્યાયિક સંરક્ષણ
- અસમાન વ્યવહારથી સંરક્ષણ
- ભેદભાવ સામે સંરક્ષણ
- આર્થિક શોષણ સામે સંરક્ષણ

(૩) અલ્પસંખ્યકોની સુરક્ષા માટે ઉપાયો
ખંડ-૧ સાંપ્રદાયિક કાર્યપાલિકા સામે સંરક્ષણ
ખંડ-૨ સામાજિક અને શાસકીય અત્યાચારો સામે સંરક્ષણ
ખંડ-૩ સામાજિક બહિષ્કાર સામે સંરક્ષણ
ખંડ-૪ લોક પ્રયોજનો માટે, જેમાં અલ્પસંખ્યકો માટે લાભપ્રદ પ્રયોજન પણ સામેલ હોય, સંઘ અને રાજ્ય સરકારો માટે નાણાં ખર્ચવાનો પ્રાધિકાર અને પ્રતિબંધ.

(૪) અનુસૂચિત જાતિઓ માટે સંરક્ષણ
ખંડ-૧ વિધાનમંડળો તથા સ્થાનિક સ્વસંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર.
ખંડ-૨ કાર્યપાલિકાઓમાં પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર.

ખંડ-૩ જાહેર નોકરીઓમાં પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર.

વિશેષ ઉત્તરદાયિત્વ.

ખંડ-૧ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે.

ખંડ-૨ અલગ વસાહતો માટે.

સુરક્ષોપાય તથા સુરક્ષોપાયની સંશોધન મંજૂરી.

ખંડ-૧ સંરક્ષણ ઉપાયો બંધારણમાં લિખિત સ્વરૂપે હોવાજોઈ એ.

ખંડ-૨ સંરક્ષણ ઉપાયોનું વારંવાર સંશોધન થવું જોઈએ.

ખંડ-૩ દેશી રાજ્યોમાં પણ અનુસૂચિત જાતિના લોકોને સંરક્ષણ મળવું જોઈએ.

ખંડ-૪ ચૂંટણી અને મતાધિકાર.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય-૨

૧. વિભાગ અ માં ભારતના વિદ્વાનમનીષીઓનાં નામ આપેલ છે. તેમણે ડૉ. આંબેડકરને કયા નામે ઓળખાવ્યા છે.તે બ વિભાગમાંથી શોધીને યોગ્ય જોડકા સાથે જોડો.

અ- વિભાગ	બ- વિભાગ
(૧) ડૉ. અક્ષયકુમાર આર. દેસાઈ	(૧) માનવ અધિકારોના પુરસ્કર્તા
(૨) પ્રો. પુરુષોત્તમ માવલંકર	(૨) વિદ્રોહી નેતા
(૩) પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ	(૩) માનવ અધિકારોના યોધ્ધા

૨. ડૉ. આંબેડકરને વિદ્રોહી નેતા તરીકે કોણે ઓળખાવ્યા છે. ? અને તેમના વિશે શું કહયું છે.?

....

....

....

....

૩. ભારતીય બંધારણની "બ્લ્યુ પ્રિન્ટ" એટલે શું ?

....

....

....

....

૪. રાજ્ય અને અલ્પ સંખ્યક મેમોરેન્ડમાં અનુસૂચિતજાતિઓને આપેલા અધિકારો વર્ણવો.

....

....

....

....

૫.૮.૧ સંક્ષિપ્ત વિશલેષણ

State and Minorities નામના પુસ્તક Memorandom માં ડૉ.આબેડકરે અભિવ્યક્ત કરેલા માનવ અધિકારોની અહી સમીક્ષા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.એટલા માટે કે આપણા બંધારણમાં જે માનવ અધિકારો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે ડૉ.આંબેડકરે સ્વયં માર્ચ ૧૯૪૭ માં વ્યક્ત કર્યા હતા.તે સમયે ભારતને આઝાદી પણ મળી ન હતી. પાંચ માસ પછી આઝાદીનું પરોઢ ઊગ્યું.

જ્યારે આપણા દેશ ભારતને આઝાદી પ્રાપ્ત થવાની પાંચ માસ જેટલી વાર હતી તે પહેલાં ડૉ.આબેડકરે સમગ્ર દેશમાં સ્વરાજ્ય અને સુશાસનની કલ્પના કરી હતી. અને તે પણ બંધારણીય માર્ગે જ શક્ય બનશે તેમ જણાવ્યું હતું. દેશી રાજ્યો સહિત ભારતનું કોઈ પણ રાજ્ય સંઘ શાસનથી અલગ નહી થઈ શકે. જે રાજ્ય આકાર ધારણ કરે તેમાં તેની પ્રજા-જનતાને ઉત્તમ પ્રકારનું રહેવાનું તથા જીવન જીવવાનું પ્રદાન કરશે અથવા તો તેમાં યોગ્ય રીતે મદદરૂપ બનશે. દેશ સ્વાયત્ત રીતે કામ કરતાં કરતાં દેશમાં રહેતી પ્રજાનું બહારના આક્રમણો,ભય વગેરેથી રક્ષણ કરશે. આંતરિક વ્યવસ્થામાં શાંતિપૂર્ણ સ્થિતિ બનાવી રાખવા માટે અનેક કાયદા ઘડશે અને જનતા તથા પ્રશાસનનાં કલ્યાણ અર્થે કેટલીક ગેરંટીઓ આપશે. જેની આશા એક આધુનિક પૂર્ણ રાજ્ય તરીકે કરવામાં આવે છે.

ભારતવર્ષમાં દરેક નાગરિક ચાહે તે દલિત હોય,લઘુમતિ હોય, પછાત વર્ગનો હોય, વનવાસી હોય કે સવર્ણ ઉચ્ચ જાતિનો હોય તે સૌને એક સમાન રીતે વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો

અધિકાર તથા પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે જીવન જીવવાનો અધિકાર બક્ષવામાં આવે.

દેશમાં રહેતા વંચિત વર્ગ જેવા કે દલિત વર્ગો, પછાત વર્ગો, વનવાસીઓ, ગરીબો, છેવાડાનાં માનવીઓ વગેરેને જીવનમાં સારા અવસરો પ્રદાન થાય, યોગ્ય તકો પ્રાપ્ત થાય,સામાજિક,આર્થિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય રીતે સમાનતા પ્રાપ્ત થાય-વિષમતાઓ દૂર થાય તે માટે રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે.

પ્રત્યેક દેશવાસી-નાગરીકને અભાવ તેમજ ભયથી મુક્તિ અપાવવી એ દેશનું પરમ કર્તવ્ય છે. આ બધી જ કાર્યવાહી સંવિધાન અંતર્ગત જ થવી જોઈએ.

સંયુક્ત રાજ્ય ભારતમાં જન્મ ધારણ કરનાર સૌ કોઈ નાગરિકને મૂળભૂત અધિકારો નીચે દર્શાવ્યા મુજબના પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. જેમાં -

દરજ્જો, જન્મ, જાતિ, વ્યક્તિ, પરિવાર, લીંગ, ધર્મ યા ધાર્મિક પ્રથા, રીતિ-રિવાજોથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈપણ પ્રકારની વિસંગતતા કે વિશેષાધિકારો સમાપ્ત થવા જોઈએ. કોઈપણ રાજ્ય એવો કોઈપણ કાયદો ઘડશે નહીં કે લાગુ પાડશે નહી જેનાથી ભારતના નાગરિકને જીવન,સ્વાધિનતા, સંપત્તિથી વંચિત કરવામાં આવે. દરેક વ્યક્તિ કાયદા સમક્ષ સમાન રહેશે અને તેને સમાન અધિકારો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. કોઈ પણ વર્તમાન કાયદો, નિયમ-વિનિયમ, આદેશ, પ્રથા યા વિધિ-વિધાન, નિર્વચન વગેરે દ્વારા કોઈપણ નાગરિક પ્રત્યે બળજબરી, દંડ, અત્યાચાર , નુકશાન, નિર્યોગ્યતા, અધિરોપિત કરવામાં આવતી હોય તો તેવા તમામ કાયદા બંધારણનો અમલ ચાલુ થયા પછી સમાપ્ત થઈ જશે.

જો કોઈ પણ વ્યકિતને અથવા તો દરેક વર્ગોના વ્યક્તિઓને તથા તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર વિહિત કારણો સિવાય નિવાસ-સુવિધાઓ, ધર્મશાળાઓ, શિક્ષણ-સંસ્થાઓ, સડકો, માર્ગો, રસ્તાઓ, શેરીઓ, કૂવા, ગલીઓ, તળાવો અન્ય જલસ્થલો, ભૂમિ, વાયુ યા જલમાં ચાલતા સાર્વજનિક વાહનો, થિયેટરો -સીનેમા અથવા લોકમનોરંજન, અભિગમન અથવા સુવિધાના અન્ય સ્થળો ઉપર ચાહે તે જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત હોય અથવા અનુરક્ષિત હોય અથવા લાયસન્સ ધારક હોય અને જો કોઈને વંચિત રાખવામાં આવશે તો દોષિત ઠરશે. દરેક નાગરિકોને જનતા દ્વારા અથવા જનતા માટે અથવા તો અનુરક્ષિત દરેક સંસ્થાઓ -સુવિધા સ્થળો અને સુખ-સુવિધાના સ્થળો ઉપર જવાનો સમાન અધિકાર રહેશે. પ્રત્યેક નાગરિકને ભારતના કોઈ પણ રાજ્યમાં વસવાટ કરવાનો અધિકાર રહેશે. લોક વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાની વિચારણા સિવાય એવો કોઈ જ કાયદો ઘડવામાં ન આવે કે જેનાથી નાગરિકોનો નિવાસ કરવાનો અધિકાર ખતમ થઈ જાય. કોઈપણ વ્યક્તિ પાસે બળજબરી પૂર્વક મજૂરી (વેઠ) કરાવી અથવા તો તેની મરજી વિરૂધ્ધ ગુલામી કરાવી શકાશે નહીં. ભારતની સંઘ સરકાર કોઈપણ માનવ સમુદાયના ઉત્પીડનની વિરૂધ્ધ અથવા તો ભારતના કોઈપણ ભાગમાં ઉત્પન થનાર હિંસા યા આંતરિક અશાંતિ વખતે સંરક્ષણ પ્રદાન કરશે. બિન જરૂરી તપાસ તેમજ અભિગ્રહણ કરતી વખતે વ્યક્તિના શરીર, મન, મકાન, કાગળો અને ચીજ વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરવામાં ન આવે. આ માટે ચીજ વસ્તુઓને ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય કોર્ટ વોરંટ નહીં મોકલી શકે.

કોઈ પણ વ્યક્તિને ગાંડપણ, પાગલપન, અલ્પાયું , કારાવાસને બાદ કરતાં અન્ય કોઈપણ કારણથી મતદાન કરતા કે તેના મતદાન અધિકારથી વંચિત કરી શકાશે નહીં . અથવા તેના મતાધિકારને ઓછો કરવામાં નહીં આવે.

એવો કોઈ જ કાયદો કરવામાં ન આવે જેનાથી વાણી સ્વાતંત્ર્ય, અખબારી સ્વાતંત્ર્ય- પ્રેસ, સંસ્થા અને સભા આયોજન કરવાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપ પડે. આમ છતાં લોક વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખવામાં આવશે.

રાજ્ય પ્રત્યેક ભારતીય નાગરિકને અન્તઃકરણપૂર્વકની સ્વાધિનતા તથા તેને પોતાનો ધર્મ પાડવાની છૂટ અબાધિત રાખશે. આમ છતાં કોઈપણ વ્યક્તિને પોતાના ધર્મ પ્રચાર, ધર્મને માનવા લોક વ્યવસ્થા અને નૈતિકતા સ્વરૂપની સીમાઓ સુધી ધર્મ પરિવર્તન કરવાનો અધિકાર આપશે. કોઈપણ પ્રકારનું બિલ સરેન્ડર પધ્ધતિથી પસાર કરવામાં ન આવે.

કોઈપણ વ્યક્તિને કે નાગરીકને ધાર્મિક સંઘના સદસ્ય બનવા, કોઈ પણ ધર્મનું શિક્ષણ મેળવવાને અથવા કોઈપણ ધાર્મિક કૃત્ય કરતો અટકાવી શકાશે નહીં કે બાધ્ય કરી શકાશે નહીં. પૂર્વ વર્તીત ઉપબંધો મુજબ અથવતો તેને આધિન રહીને માતા પિતા અથવા પાલક બાળકની ૧૬ વર્ષની વય સુધી ધાર્મિક શિક્ષણ નિર્ધારીત કરવા માટે હકદાર રહેશે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની જાતિ પંથ યા ધર્મને કારણે કોઈપણ પ્રકારનો દંડ વસુલ કરશે નહીં. અને તેમ કરવાનો તેને કોઈ હક રહેશે નહીં. અથવા તો કોઈપણ વ્યક્તિને જાતિ, પંથ યા ધર્મને આધારિત નાગરિકતા પર કોઈ રોક લગાવી શકશે નહીં. રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મને "રાજ્ય ધર્મ" તરીકે માન્ય કરી શકશે નહીં.

કોઈપણ ધર્મના લોકોને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય તેમજ સભા-સરઘસની અનુમતી આપવામાં આવશે. પ્રત્યેક ધાર્મિક સંગમ-મેળા અંગેની લાગુ કરવામાં આવતી વિધિઓ-કાનૂનની મર્યાદાઓ અંતર્ગત પોતાનું કાર્ય વિનિયમીત અને પ્રશાસિત કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. ધાર્મિક સંગઠનોને જો તેના સદસ્યો અનુદાન આપે તો તે મેળવવા હકદાર રહેશે. રાજ્ય તે માટે ઘટીત ગેરકૃત્યો માટે દંડ અથવા જુર્માના નક્કી કરશે. અને જરૂરી કાયદા ઘડશે.

ભારતની ન્યાય શક્તિ સર્વોચ્ચ અદાલત અંતર્ગત રહેશે. ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલય (સુપ્રિમ કોર્ટ) પીડીત વ્યક્તિના પક્ષમાં આવેદન પત્ર અનુસંધાને પરમાધિકાર-રીટ જેવી બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ, અધિકાર પૃચ્છા પ્રતિબંધ, આદેશપત્ર અને પરમાદેશપત્ર વગેરે રીટ દાખલ કરવા માટે શક્તિશાળી રહેશે. આ પ્રકારની રીટો માટે સુપ્રિમ કોર્ટ સમગ્ર ભારતમાં સાધારણ અધિકારિતા માટેનું ન્યાયાલય રહેશે. રીટ માટેનો, આવેદનપત્ર માટેનો માનવ અધિકાર ત્યારે જ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવશે કે જ્યારે કોઈ રાજદ્રોહ અથવા આક્રમણની સ્થિતિ વખતે લોક-સુરક્ષા માટે તે જરૂરી હોય.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય -૩

૧. ભારત વર્ષમાં દરેક નાગરિકને કયા કયા અધિકારો બક્ષવામાં આવ્યા છે. ?

....

....

....

....

૨. "દરેક વ્યકિત કાયદા સમક્ષ સમાન રહેશે" આ વિધાન સમજાવો.

....

....

....

....

૫.૮.૨ લઘુમતિઓ-પછાત વર્ગો- અનુ .જાતિઓ- જન-જાતિઓના માનવ અધિકારો માટે માંગ.

આગળ જણાવ્યા મુજબ ડૉ.આંબેડકરે સાધારણ માનવીઓ માટે કરેલા માનવ અધિકારોની માંગની ચર્ચા કરવામાં આવી.

અહીં આપણે તેમણે સમાજના છેવાડાના માનવીઓ ગરીબો, લઘુમતિ સમૂદાય, પછાત વર્ગો, દલિતો (અનુસૂચિત જાતિઓ), વનવાસીઓ (અનુસૂચિત જન-જાતિઓ)વગેરે માટે જે અધિકારોની માગણી State and Minorites માં કરી હતી તેનું વિવેચન કરીએ. ડૉ.આંબેડકર લખેછે :

સંયુક્ત રાજ્ય ભારતના બંધારણમાં નીચે મુજબ જોગવાઈઓ હશે-૧ મંત્રી મંડળમાં જુદી જુદી લઘુમતિઓના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી " એક મત" થી વિધાન મંડળના પ્રત્યેક અલ્પસંખ્યક સમુદાયના સદસ્યો દ્વારા કરવામાં આવશે.

૨ એક અધિકારીની નિમણૂંક કરવામાં આવશે કે જે અલ્પ સંખ્યકો (લઘુમતિઓ) ની કામગીરી અંગે વાર્ષિક રીપોર્ટ કરશે. જેમાં સરકારે જનતા અને સંઘ તથા રાજ્યોની સરકારોએ અલ્પસંખ્યકો સાથે કેવો વર્તાવ કર્યો છે તથા સરકારો અને તેના અધિકારીઓએ દ્વેષભાવથી યા સાંપ્રદાયિક દ્વેષભાવથી તેમનાં સંરક્ષણોનું-હકોનું ઉલ્લંઘન કરીને તેમની સાથે કેવો વર્તાવ કર્યો છે.
આ રિપોર્ટ સંઘ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓના સભાપટલ પર મૂકવામાં આવે અને સરકાર એ રિપોર્ટ ઉપર સંઘ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં ચર્ચા કરે.

અનુસૂચિત જાતિઓના માનવ અધિકારોની માંગ

૧ સંયુક્ત રાજ્ય ભારતના સંવિધાનમાં અનુસૂચિત જાતિઓને નીચેના અધિકારો બક્ષવામાં આવે-

અ. વિધાનસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર.

૧ અનુસૂચિત જાતિના લોકોને સંઘ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં ન્યૂનતમ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે.

૨ સિન્ધ અને ઉત્તર પશ્ચિમી સીમા પ્રાંતોમાં અનુ.જાતિઓને તેમના ઉચિત અધિકારો માટે પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે.

ડૉ. આંબેડકર અને નવમાનવવાદ
ડૉ. આંબેડકરના માનવીય દ્રષ્ટિકોણના આધારપર

૩ કોઈ પણ લઘુમતિને નુકશાન પહોંચાડયા સિવાય જ્યાં વિશાળ સાંપ્રદાયિક બહુમતિઓ છે ત્યાં ઉચિત સીમા રાખવી આવશ્યક છે.

૪ બહુ સંખ્યકોના હિસ્સામાં રાખવામાં આવેલા અધિ પ્રતિનિધિત્વને પણ કોઈ સમૂદાયને બધું જ આપી દેવું નહીં, પરંતુ તેને સમગ્ર અલ્પ સંખ્યક જાતિઓ વચ્ચે બરોબરીના હિસ્સામાં અથવા તો-
 (૧) આર્થિક સ્થિતિ
 (૨) સામાજિક સ્થિતિ અને
 (૩) શૈક્ષણિક પ્રગતિના અનુસંધાનમાં વહેંચવામાં આવે.

૫ વિશેષ હિતો માટે કોઈપણ પ્રતિનિધિત્વ ન હોવું જોઈએ.

૬ અનુસૂચિત જાતિના લોકોને સંઘ, રાજ્યની વિધાનસભાઓમાં સંવિધાન અતર્ગત પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે.

૭ અનુસુચિત જાતિના લોકોને જાહેર નોકરી (સેવાઓ) માં પુરતું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે.
 અ. રાજ્ય અને સમૂહ સેવાઓ.
 બ. સંઘ લોક સેવાઓ.
 ક. નગરપાલિકાઓ, મહાનગરપાલિકાઓ તથા સ્થાનિય પરિષદો.
 ડ. સંઘ-રાજ્ય સરકાર અનુ. જાતિઓ લોકોના શિક્ષણ માટે જવાબદારી વહન કરે અને તેના બજેટમાં નાણાંકીય જોગવાઈ કરે.
 ઈ. દેશી રાજ્યોમાં રહેતા અનુ. જાતિના લોકોનું દરેક સ્થળે રક્ષણ કરવામાં આવે.

૫.૯. ભારતીય સંવિધાનના નિર્માતા અને માનવ અધિકારોના સંરક્ષક

ભારતને આઝાદી મળી તે પછી સ્વતંત્ર ભારતનું જે પહેલું પ્રધાનમંડળ પંડિત જવાહર લાલ નહેરૂના નેતૃત્ત્વ હેઠળ રચાયું ત્યારે ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કાયદા મંત્રી બનાવવામાં આવ્યા, પ્રધાનમંડળે તેનાથી એક ડગલું આગળ ચાલીને ૨૯ મી ઓગષ્ટના રોજ સ્વતંત્ર ભારતનું નુતન બંધારણ ઘડી કાઢવામાટે એક સમિતિની રચના કરી. જેમાં કુલ સાત સભ્યોને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આ સમિતિએ તેજ દિવસે ડૉ. આંબેડકરને બંધારણ ઘડનાર ડ્રાફટીંગ સમિતિના ચેરમેન (અધ્યક્ષ) તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટીકાઢયા. ત્યારબાદ સમિતિનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે રહ્યુ.

૧ ડૉ. બી. આર આંબેડકર (અધ્યક્ષ)
૨ શ્રી કનૈયાલલ મુનશી (સભ્ય)
૩ શ્રી અલ્લાદી કૃષ્ણસ્વામી ઐયર (સભ્ય)
૪ શ્રી સૈયદ મહંમદ સાદુલ્લા (સભ્ય)
૫ શ્રી એન. ગોપાલસ્વામી આયંગર (સભ્ય)
૬ શ્રી બી. એલ. મિત્તર (સભ્ય)
૭ શ્રી ડી. પી. ખૈતાન (સભ્ય)

બંધારણસભાએ શ્રી બી. એન. રાવને બંધારણીય સલાહકાર (Constitution Adsiver) તરીકે અને શ્રી એસ. એન મુખરજીને સમિતિના સેક્રેટરી તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા. તેમને બંધારણ સભામાં ચાલતી ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર ન હતો. બંધારણ ઘડવા માટે સભામાં ચર્ચા કરવા એક માત્ર બાબા સાહેબ ઉભા થતા.

બી. એલ. મિત્તર ડ્રાફટીંગ સમિતિના સાત સભ્યો પૈકીના એક હતા તેમનું સભ્ય પદ ટેકનીકલ કારણોસર રદ થતાં તેમના સ્થાને ચાર માસ પછી ૫-૧૨-૧૯૪૭ના રોજ શ્રી એન. માધવરાવને લેવામાં આવ્યા હતા. ડી. પી. ખૈતાનનું અવસાન થતાં તેમના સ્થાને શ્રી ટી. ટી કૃષ્ણમાચાર્યની નિયુક્તિ કરવામાં આવી. ત્યારબાદ ૩૦ મી ઓગષ્ટથી બંધારણ ઘડવાની શરૂઆત થઈ. બંધારણના તૈયાર થયેલા ખરડા ઉપર ૪ મી નવેમ્બર ૧૯૪૮ ના રોજ પ્રથમ વાંચન કરવામાં આવ્યું. બીજા વાંચન દરમ્યાન ૭૬૩૫ સુધારાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા. તે પછી લાંબી વિચારણાને અંતે ૨૪૭૩ સુધારાને મંજૂર કરવામાં આવ્યા. આપણા બંધારણમાં કુલ ૩૯૫ અનુચ્છેદ છે. પરિણામે તે વિશ્વનું સૌથી મોટા કદનુ બંધારણ બન્યું છે. ૨૨ નવેમ્બર ૧૯૪૯ સુધી બંધારણ ઘડતરની પ્રક્રિયા પાછળ કુલ ૬૩,૯૬,૩૨૯ નો ખર્ચ થવા પામ્યો હતો. બંધારણ સભામાં ચાલતી ચર્ચાઓ નિહાળવા દર્શક દીર્ઘામાં ૫૩૦૦૦ હજાર જેટલા દર્શકોને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો. આમ દેશનું બંધારણ કેવી રીતે તૈયાર થઈ રહ્યુ હતું તે ઘટનાને હાજર દર્શકોએ પ્રત્યક્ષ નિહાળી હતી.

બંધારણ ઘડતી વખતે ડૉ.આંબેડકરને તક મળી ત્યારે માનવ અધિકારોને બંધારણનો જ એક ભાગ બનાવવા તેમણે ભારે સંઘર્ષ કર્યો. તેમની ભાવનાઓ અને ગરીબ માણસના ઉત્કર્ષની તમન્નાઓને ધ્યાનમાં લઈને બંધારણ સભાએ તેમના આ વિચારોને અનુમોદન આપ્યું .બંધારણ સભામાં તે સમયે અનુસૂચિત જાતિઓના ૩૦ જેટલા સદસ્યો ચૂંટાઈને સદસ્ય બન્યા હતા.તેમણે આ અધિકારો-જોગવાઈઓને વધાવી લીધી તેમજ બાબા સાહેબના કાર્યની સમગ્ર બંધારણ સભાએ અને તેના એક એક સભ્યોએ ભારે પ્રસંશા કરી .

આમ ભારતીય સંવિધાનના નિર્માતા ડૉ.આંબેડકરના સંનિષ્ટ પ્રયાસો થકી ભારતીય સંવિધાનમાં માનવ અધિકારોની જોગવાઈઓ દાખલ થઈ શકી છે.માટે તેમના આ કાર્યની કદરદાની રૂપે "માનવ અધિકારોના સંરક્ષક", "માનવ અધિકારોના યોધ્ધા" તરીકે તેમને નવાજવામાં આવી રહયા છે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય -૪

૧. નીચેના વિધાનો વાંચી યોગ્ય શબ્દ વડે ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) બંધારણ ઘડનાર ડ્રાફટીંગ સમિતિના ચેરમેન- અધ્યક્ષ ....હતા.

(૨) બંધારણ સભાએ ....ની બંધારણીય સલાહકાર તરીકે નિયુકતી કરી હતી.

(૩) બંધારણ સમિતિના સેક્રેટરી તરીકે .... ની વરણી કરવામાં આવી.

(૪) આપણા બંધારણમાં કુલ ....અનુચ્છેદ છે.

(૫) બંધારણ સભામાં ચાલતી ચર્ચાઓ નિહાળવા દર્શક દીર્ઘામાં ....જેટલા દર્શકોને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

૫.૧૦ બંધારણમાં સમાવિષ્ટ થયેલ માનવ અધિકારો

ડૉ. આંબેડકરે માર્ચ-૧૯૪૭ માં બંધારણસભા સમક્ષ રજૂ કરેલુ Memorandom અને ૧૯૫૦ માં નવનિર્મિત સંવિધાનનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીને સરખાવીશું તો ખ્યાલ આવશે જ કે ડૉ. આંબેડકરે અનુચ્છેદ પ્રમાણે સ્ટેટ એન્ડ માઈનોરીટીઝમાં જે રીતે માનવ અધિકારોની માંગણી કરી હતી. લગભગ તે જ બધા અધિકારો આપણા નૂતન બંધારણમાં સમાવિષ્ટ થયેલા છે.ડૉ. આંબેડકરને કયારેય કલ્પના ન હતી કે તેઓ દેશના સંવિધાન નિર્માતા બનશે. કેમ કે તેઓ વિપક્ષી નેતા હતા. બંધારણમાં તેમણે વ્યકત કરેલા વિચારોમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે :

" બંધારણ સભામાં હું કોઈજ મોટી આશા સાથે આવ્યો ન હતો. મારો કોઈ જ ખ્યાલ ન હતો કે હું વધારે જવાબદારીયુકત કામ કરું. આ સભામાં હું દલિત જાતિઓના કલ્યાણ માટે જ આવ્યો હતો.બંધારણસભાએ જયારે ડ્રાફટીંગ કમીટીના સભ્ય તરીકે પસંદ કર્યો ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું, જયારે ડ્રાફટીંગ કમીટીના ચેરમેન તરીકે હું ચૂંટાયો ત્યારે તો મને સૌથી વધુ આશ્ચર્ય થયું હતું. હું બંધારણ સભા અને ખરડા સમિતિનો ઋણી છું કે જેણે મારામાં દ્રઢ વિશ્વાસ મૂકી દેશની સેવા કરવાની ઉમદા તક આપી છે."

આમ,સમાજના વંચિતવર્ગો, દલિતો, પછાતવર્ગો, નબળાવર્ગો, છેવાડાના માનવીઓ, વનવાસીઓ વગેરેને માનવીય અધિકારો પ્રદાન કરવામાં ડૉ. આંબેડકરની ભૂમિકા ખૂબજ અગત્યની રહી છે.

ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકરે ૧૯૧૯ માં માનવ અધિકારો અંગે વિચાર કર્યો હતો. આપણા બંધારણમાં જે માનવીય અધિકારો સમાવિષ્ટ થયા છે, તે સ્વાભાવિક રીતે કોઈપણ અભ્યાસુને એમ જ લાગે કે UNO ના ૧૯૪૮ના ઘોષણાપત્રમાંથી ઉતારવામાં આવ્યા છે,પરંતુ એમ નથી. UNO નું ઘોષણાપત્ર Globle વૈશ્વિક દ્રષ્ટિએ વિચારે છે જયારે ડૉ. આંબેડકરે ભારતની આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક, ભૌગોલિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક બાબતોનો વર્ષો સુધી ગહન અભ્યાસ કરીને દલિતવર્ગો તથા કચડાયેલા વર્ગો માટેના અધિકારોની હિમાયત કરી હતી.એટલુંજ નહી તે માટે સતત સંઘર્ષ ચાલુ રાખ્યો હતો. આટલી બધી તીવ્રતા,આકાંક્ષા, ઉત્કંઠા અને ખેવના માનવ અધિકારો માટે ભારતમાં મહાત્મા ગાંધી પછી ડૉ.આંબેડકર સિવાય અન્ય કોઈજ રાષ્ટ્રીય નેતાએ વિચારો-સંઘર્ષ કર્યા ન હોઈ સામાન્યત: ડૉ.આંબેડકરને જ માનવ અધિકારોના વિદ્રોહી યોધ્ધા તરીકે માનવામાં આવે છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ તો તેમને " વિદ્રોહી નેતા" તરીકે અંજલી આપી અને મધુ લિમયે જેવા લેખકે તેમને " જ્ઞાન માર્ગી બંડખોર" તરીકે નવાજયા.

હવે આપણાબંધારણમાં કયા કયા માનવ અધિકારો સમાવિષ્ઠ થયા છે, તે ઉપર એક દ્રષ્ટિપાત કરીએ . .

૫.૧૦.૧ આમુખ

ભારતીય બંધારણના આમુખમાં માનવ અધિકારોનું બીજ દષ્ટિગોચર થાય છે. આમુખ એ બંધારણની પ્રસ્તાવના છે પરંતુ તેમાં વ્યક્ત થયેલી ભાવના માનવજાત પ્રત્યે કારૂણ્યનું દર્શન કરાવે છે. પ્રથમ દષ્ટિએ જયારે બંધારણને જે કોઈ વાચક હાથમાં ધારણ કરે છે ત્યારે તેની નજર આમુખ ઉપર જ પડે છે. આમુખમાં ભારતના પ્રજાજનોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય આપવાની ખાત્રી ઉચ્ચારવામાં આવી છે. એટલું જ નહીં. વિચાર, વાણીની અભિવ્યક્તિ, ધર્મ અને ઉપાસના માટેની સ્વતંત્ર્યતા અને દરજજા તથા તકની સમાનતાની ઉદ્દ્ઘોષણા તેમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આ રીતે માનવનું ગૌરવ જળવાય તે પ્રત્યે વધુમાં વધુ લક્ષ આપીને આમુખમાં માનવીય અધિકારોની ભાવનાને વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે. ભારતીય સંવિધાનનું આમુખ એ આમ જોઈએ તો માનવ અધિકારો માટે પાયાનું ગણાયું છે. તેથી જ સ્વાભાવિક રીતે ભારતમાં માનવ અધિકારોનું બીજાંકુર એમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

૫.૧૦.૨ સમાનતાનો અધિકાર

આપણા બંધારણના અનુચ્છેદ -૧૪, અનુચ્છેદ -૧૫, અને અનુચ્છેદ-૧૭ માં સમાનતાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. દરેક વ્યકિત કાયદા સમક્ષ સમાન છે. કાયદાના સમાન રક્ષણનો અધિકાર સૌને માટે છે. આ અધિકાર અંતર્ગત જાતિ, લીંગ, કોમ, ધર્મ, જન્મસ્થળ, વગેરેના કોઈપણ કારણસર કોઈપણ વ્યકિત સાથે ભેદભાવ રાખી શકાય નહી અને તે માટેની સંપૂર્ણ ખાત્રી અનુચ્છેદ-૧૫ માં આપવામાં આવી છે.

અમુક જાતિ કે વર્ણના હોય તેવા કોઈ પણ વ્યકિતને જાહેર દુકાનો, હોટલો, સરકારી સ્થાનો, કૂવા, તળાવ, ઘાટ, રસ્તા વગેરેના ઉપયોગ સંબંધે પ્રવેશબંધી ફરમાવી શકાશે નહી. જે સ્થળો સરકારે જાહેર ઉપયોગ અર્થે બનાવ્યા હોય તેના ઉપયોગ ઉપર કોઈ પ્રતિબંધ લગાવી શકાશે નહી. તેથી દેશનો કોઈપણ નાગરિક કોઈપણ પ્રકારના હિચકિચાટ વગર તેમાં પ્રવેશને પાત્ર ઠરે છે.

૫.૧૦.૩ સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

સંવિધાનના -૧૭ માં અનુચ્છેદમાં વાણી અને વિચારની અભિવ્યકિતનું સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવ્યું છે. કોઈપણ વ્યકિત દેશમાં ગમે ત્યાં ધંધો કરી શકે છે. સંગઠન રચી શકે છે. અને દેશમાં ગમે ત્યાં હરવા-ફરવા માટે સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે. તે અંગે કોઈ જાતિ, ધર્મ, કે કોમ અથવા લીંગના કારણે તેની સામે ભેદભાવ રાખી શકાશે નહી. આપણા દેશમાં સંસદીય પ્રકારની લોકશાહીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. લોકશાહી શાસનતંત્રમાં વાણી સ્વાતંત્ર્ય , અખબારી સ્વાતંત્ર્ય, વિચાર અને અભિવ્યકિતના સ્વાતંત્ર્યને મહત્વ આપવામાં આવે છે. તેથી જ આ અધિકાર સૌથી મહત્વનો અધિકાર માનવામાં આવે છે. આમ છતાં, રાજય તેના ઉપર વ્યાજબી નિયંત્રણો પણ મૂકી શકે છે.સ્વાતંત્ર્યના હકની અંદર જ અનુચ્છેદ-૧૭ અંતર્ગત અન્ય કેટલાક હકો પણ પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે .

૧. વાણી અને અભિવ્યકિતનું સ્વાતંત્ર્ય.
૨. શાંતિપૂર્વક અને શસ્ત્રો વિના ભેગા થવાનું સ્વાતંત્ર્ય.
૩. સંસ્થાઓ કે સંઘો રચવાનું સ્વાતંત્ર્ય.
૪. ભારતીય પ્રદેશોના વિસ્તારમાં મુકત રીતે હરવા ફરવાનું સ્વાતંત્ર્ય.
૫. ભારતીય પ્રદેશના કોઈપણ ભાગમાં વસવાટ કરવાનો અધિકાર.
૬. કોઈ પણ વ્યકિતને દેશના ગમે તે ભાગમાં મિલ્કત ધારણ કરવાનો અધિકાર અથવા તો તેનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર.
૭. કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવસાય, ધંધો, રોજગાર કે વેપાર કરવાનો અધિકાર. વ્યકિત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના આ અધિકારમાં રહેલી છે.

૫.૧૦.૪ શોષણ સામેનો અધિકારઃ અનુચ્છેદ -૨૩.

ભારતીય સંવિધાનમાં આ એક મહત્વનો અધિકાર છે. આ અધિકાર માં વેઠપ્રથા નાબૂદીને લક્ષમાં લેવામાં આવી છે. કોઈપણ સ્ત્રી, પુરૂષ યા બાળક પાસેથી તેની મરજી વિરૂધ્ધ બળજબરી પૂર્વક કામ કરાવી શકાશે નહી અથવા તો તેનું શોષણ કરી શકાશે નહીં. ધાક ધમકી આપીને તેની પાસેથી ભીખ મંગાવી શકાશે નહીં. બાળકોને ગેરકાયદેસર રીતે ખરીદવા, ભીખ મંગાવવી, વેઠ કરાવવી, ખરીદી કરવી, વેચવાં કે ભાડે રાખવાના કાર્યને તે અટકાવે છે. આમ બાળકો પ્રત્યે માનવીય વર્તાવ રાખવા સૂચવે છે. ૧૪ વર્ષથી ઓછી વયનાં કોઈપણ બાળકને કારખાના, ખાણ કે એવા જોખમભર્યા કોઈપણ પ્રકારના કામમાં રોકી શકાશે નહી. કે મજૂરી કરાવી શકાશે નહીં. તે બાબતે મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે.

૧. રાષ્ટ્રીયનેતા તરીકે ડૉ. આંબેડકરે બંધારણ સભામાં રજૂ કરેલા વિચારો જણાવો.

....

....

....

....

૨. બંધારણના આમુખમાં માનવ અધિકારોની કઈ કઈ બાબતોની ઉદ્‌ઘોષણા કરવામાં આવી છે?

....

....

....

....

૩. અનુચ્છેદ -૧૫ માં સમાનતાના અધિકારો માટે કેવી ખાત્રી આપવામાં આવી છે. ?

....

....

....

....

૪. સ્વાતંત્ર્યના અધિકારની ટૂંકમાં માહિતી આપો.

....

....

....

....

૫. વેઠ પ્રથા નાબૂદી માટે બંધારણમાં કઈ કઈ જોગવાઈઓ છે. ?

....

....

....

....

૫.૧૦.૫ જીવન જીવવાનો અધિકાર: અનુચ્છેદ-૨૧

ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ અંતર્ગત કોઈપણ વ્યક્તિને જીવન જીવવાનો અધિકાર છે. સૌથી અગત્યનો આ અધિકાર છે. માનવી પોતાનું જીવન ગૌરવપૂર્ણરીતે જીવી શકે. તેના શરીરને કોઈ કષ્ટ આપી શકાય નહીં. આ જોગવાઈ હેઠળ માનવીનું આરોગ્ય, જાનમાલનું રક્ષણ, પૂરતી દવાઓની જોગવાઈ, પ્રદૂષણમૂક્ત વાતાવરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. માનવીને તેના જીવન દરમિયાન સારું શિક્ષણ, સારો રોજગાર, વ્યાપાર કે ધંધો તથા સારું આરોગ્ય મેળવવાનો અધિકાર છે. તેથી આ અધિકારને મહત્વનો અધિકાર માનવામા આવે છે.

૫.૧૦.૬ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર: અનુચ્છેદ -૨૫

સંવિધાનમાં દર્શાવેલા આમુખ મુજબ આપણા દેશને બિન સાંપ્રદાયિક ઘોષિત કરવામાં આવ્યો છે.એટલે કે દેશનો કોઈ જ રાજયધર્મ નથી. અનુચ્છેદ-૨૫ અનુસાર દેશના કોઈપણ વ્યક્તિને પોતાને યોગ્ય લાગે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. ધર્મ પાળવો અથવા તો ધર્મમાં નહીં માનવાનું ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે. રાજ્ય તેમાં કશો જ હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં કે કોઈ ફરજ પાડી શકે નહીં. કેટલીક વખત દેશમાં એવી પણ ઘટનાઓ બને છે, કે માનવ અધિકારોનું જ્યાં હનન થતું હોય આમ છતાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના હકને કારણે રાજ્ય કોઈ પગલાં ભરી શકતું ન હોય.

૫.૧૦.૭ સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકાર : અનુચ્છેદ-૨૯

દેશમાં વસવાટ કરતો કોઈ પણ નાગરિક અથવા જૂથ પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખ, લિપિ, ભાષા જાળવી રાખવાનો અધિકાર ધરાવે છે. સંવિધાને અનુચ્છેદ-૨૯માં તે માટે જોગવાઈ કરી છે. તેમને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. લઘુમતિ જાતિઓ પણ પોતાનો અધિકાર, સંસ્કૃતિ, ભાષા આ અનુચ્છેદ અંતર્ગત જાળવી રાખવાને હકદાર છે.

૫.૧૧ અનુસૂચિત જાતિઓ -જન-જાતિઓના માનવ અધિકારો

આપણા સંવિધાનમાં દલિતવર્ગો- અસ્પૃશ્યો એટલે કે અનુસૂચિત જાતિઓ અને વનવાસીઓ- આદિમ જાતિઓ એટલે કે અનુસૂચિત જન-જાતિઓને કેટલાક માનવ અધિકારો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહી પછાત વર્ગો અને લઘુમતિઓને પણ માનવ અધિકારો આપીને તેમના રક્ષણના ઉપાયો સૂચવ્યા છે.

ભારતમાં અછૂત વર્ગોની હાલત ઘણીજ ખરાબ હતી. આ વર્ગ આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક અને રાજનૈતિક એમ ચારે બાજુએથી પ્રતાડિત હતો. સામાજિક રીતે કમજોર એવા દલિત વર્ગો ઊંચે ઉઠે, તેમની પ્રગતિ થાય અને તેમના જીવનમાં શૈક્ષણિક ઉન્નતિનો પ્રકાશ ફેલાય તે માટે બાબા સાહેબે આ કચડાયેલા અછૂત વર્ગોને માનવ અધિકારો પ્રદાન કરાવવામાં ભારે સંઘર્ષ કર્યો. ૧૯૨૪ માં તેમણે "બહિષ્કૃત હિતકારીણી સભા" નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા દલિતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે અમદાવાદ, ધોળકા, મુંબઈ, મનમાડ, બેલગામ, ધારવાડ, વગેરે સ્થળોએ છાત્રાલયો શરૂ કરી અને તેમાં રહીને દલિત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી. ૧૯૨૯ માં મહાડ જલ સત્યાગ્રહનું આયોજન કરીને અછૂતવર્ગોને સાર્વજનિક તળાવમાંથી પાણી મેળવવાનો અધિકાર અપાવ્યો. તેવીજ રીતે અછૂતવર્ગો મંદિર પ્રવેશ કરી શકતા ન હતા. તેથી તેમણે ૧૯૩૦ માં નાસિક કાલારામ મંદિર પ્રવેશ સત્યાગ્રહ ચલાવીને દલિત વર્ગોમાં જાગૃતિ આણી. લંડન ખાતે યોજાયેલી ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપીને દલિતોને રાજકીય તથા જાહેર સેવાઓમાં થઈ રહેલા અન્યાયને વાચા આપી સમાનતાનો માનવ અધિકાર અપાવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું . આમ, જીવનના અંત સુધી ડૉ. આંબેડકર દલિત વર્ગોનાં માનવ અધિકારો માટે ઝઝૂમતા રહયા.

૫.૧૧.૧ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીઃ અનુચ્છેદ -૧૭.

ભારતીય સંવિધાનમાં અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી અંગે વ્યવસ્થા કરીને દલિતવર્ગોને સૌથી મોટો માનવ અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ-૧૭ અંતર્ગત અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવામાં આવે છે. અને એના આચરણની મના કરવામાં આવી છે. અસ્પૃશ્યતામાંથી ઉદ્ભવતી કોઈ નિર્યોગ્યતા લાગુ પાડનાર કે પડાવનાર વ્યકિત કાયદાનુસાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે. આમ, દલિતવર્ગોને ડૉ. આંબેડકરના સતત માનવીય અધિકારો માટેના સંઘર્ષ પછી આ મોટો માનવ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

આગળ વર્ણવવામાં આવેલા સાત અધિકારો જેવાં કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય, બળજબરી પૂર્વકની વેઠ યા મજૂરી, કાયદાસમક્ષ સમાનતા, શોષણ વિરુધ્ધનો અધિકાર, સમાનતાનો અધિકાર, બાળમજૂરી પ્રતિબંધ, શાંતિપૂર્વક હથિયારો વગર એકઠાં થવાનો અધિકાર વગેરે સામાન્ય નાગરિકની જેમ જ દલિતવર્ગોને પણ તેમાં આવરી લેવાયેલાં છે. જેની વિશેષ ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે.

અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ માટે લોકસભા અને રાજયોની વિધાનસભાઓ તથા સ્વશાસનની તાલુકા પંચાયત, ગ્રામપંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતોમાં આરક્ષણના વિશેષાધિકારો પ્રદાન કરીને આ વર્ગના લોકોને રાજકીય અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. લોકશાહી શાસન પ્રક્રિયામાં દરેક પુખ્તવયના નાગરિકને કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં મતદાનનો અધિકાર બંધારણે આપ્યો છે. તેમજ શાસનતંત્રમાં પણ વંચિતોની સામેલગીરી આવકારીને અનુ. જાતિ-જનજાતિઓના પ્રતિનિધિત્વને બરકરાર રાખવામાં આવ્યું છે. આમ એમનો આ વિશાળ વર્ગ તકોથી વંચિત હતો તેને તકની સમાનતા આપવામાં આવી છે. કાયદાની દ્રષ્ટિએ આ વર્ગોને કાયદા સમક્ષ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. દલિત વર્ગો, વનવાસી આદિમજૂથ, સમૂદાયોમાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય વિકાસ થાય તે માટે ખાસ જોગવાઈઓ દાખલ કરીને માનવ અધિકારો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે.

"તમારી પ્રગતિ ચકાસો" સ્વાધ્યાય -૫

૧. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર એટલે શું ?

....

....

....

....

૨. અનુ. જાતિ-જનજાતિને માનવ અધિકારો બક્ષવા ડૉ. આંબેડકરે કરેલા પ્રયત્નો જણાવો.

....

....

....

....

૩. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી અંગે બંધારણમાં કરેલી જોગવાઈઓ જણાવો.

....

....

....

....

૪. બંધારણમાં પછાત વર્ગોને આપેલા શૈક્ષણિક અધિકારો જણાવો.

....

....

....

....

૫.૧૧.૨ શિક્ષણ મેળવાનો અધિકાર : અનુચ્છેદ ૪૬

છેક વૈદિક યુગથી બ્રિટીશયુગ સુધી વંચિતવર્ગો એટલે કે દલિતો, આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાતવર્ગોનાં બાળકોને શિક્ષણ મેળવવા માટેની કોઈ જ તકો ઉપલબ્ધ ન હતી. આ બાબતને લક્ષમાં રાખી સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ-૪૬ હેઠળ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિઓ- જન-જાતિઓ અને બીજા નબળાં વર્ગોના શૈક્ષણિક હિતોની અભિવૃધ્ધિ કરવામાં આવશે.

અનુચ્છેદ ૪૬ માં શૈક્ષણિક, આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય તથા તેમના શોષણ સામે રક્ષણ કરવા રાજ્યોને સૂચવ્યુ છે. રાજ્યને તેના માટે વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. રાજ્ય સરકારની ગ્રાન્ટ મેળવતી અનુદાનિત કોઈ પણ સંસ્થામાં અથવા તો રાજ્ય સરકાર દ્વારા ચલાવાતી હોય તેવી કોઈપણ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, કોલેજ, ઉચ્ચ શિક્ષણ કે ટેકનોલોજીની સંસ્થામાં અનુ. જાતિ, જનજાતિના બાળકોને પ્રવેશ નિષેધ કરી શકાશે નહી.

આમ આ વર્ગોને શૈક્ષણિક માનવ અધિકારો પ્રદાન કરીને દલિતવર્ગો, કચડાયેલાવર્ગો, વનવાસી વર્ગોને મુખ્ય પ્રવાહમાં ભેળવી લેવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહી પોતાના બાળકોને ક્યા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે પસંદ કરવાનો કે નક્કી કરવાનો માનવ અધિકાર બાળકના માબાપને હસ્તક રાખવામાં આવ્યો છે.

આ વર્ગોનું આરોગ્ય સુધરે, રોગચાળાથી મુક્ત બને, સ્વચ્છ અને સુઘડ રીતે રહે તે માટે પણ સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૪૭ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે જો કે આ અનુચ્છેદ અંતર્ગત દેશના સર્વ નાગરિકોને આવરી લેવામાં આવ્યા હોઈ દલિતવર્ગોનો તેમાં આપોઆપ સમાવેશ થઈ જ જાય છે.

૫.૧૧.૩ લઘુમતિઓના માનવ અધિકારો

ભારતીય સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૨૯-૩૦ અંતર્ગત લઘુમતિ સમાજને માનવ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. લઘુમતિઓ એટલે કે ભારતીય સંવિધાનમાં જેમને લઘુમતિ તરીકે જાહેર કરવામાં આવી હોય તેવી જાતિઓ ખાસ કરીને મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ વગેરેને પોતાની સંસ્કૃતિ મુજબ શૈક્ષણિક અથવા તો ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો તેમજ તેનો વહીવટ કરવાનો અધિકાર માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. લઘુમતિઓ સાથે સમાન વ્યવહાર થાય, બહુમતિઓના માનવ અધિકારોનું રક્ષણ થાય તેમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં લઘુમતિઓ એટલે કે મુસ્લિમોના પ્રશ્નો વધારે ચર્ચાસ્પદ રહ્યા છે. લઘુમતિઓના જીવનની સલામતિનો અધિકાર સૌથી મહત્વનો અધિકાર બન્યો છે.

આમ ભારતનાં બંધારણમાં લઘુમતિઓના માનવ અધિકારોને પણ માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

૫.૧૧.૪ બાળકો અને માનવ અધિકાર

આપણા બંધારણમાં બાળકોને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે પોતાના અધિકારો કયા છે તેની સમજ બહુ જ ઓછી હોય કેમ કે તે બાળક છે પરંતુ આપણા બંધારણમાં ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયના બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બાળ મજૂરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. સામાજિક રીતે નાની વયમાં બાળકોના લગ્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં બાળલગ્ન પ્રતિબંધક ધારાની જોગવાઈ કરીને બાળલગ્નો ઉપર પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો છે. બાળમૃત્યુ, બાળકોનાં અપહરણ, બાળ હત્યા, વગેરેને અટકાવવા પણ સરકારની ફરજ છે. આપણા સંવિધાનમાં અનચ્છેદ ૧૫(૩) મુજબ બાળ કલ્યાણ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બાળકોને જીવનનો અધિકાર, શિક્ષણનો અધિકાર, પોતાના રક્ષણનો અધિકાર, વિકાસનો અધિકાર, અને સહભાગી થવાનો અધિકાર એ મુખ્ય અધિકારો તરીકે ગણાવામાં આવ્યા છે.

૫.૧૧.૫ સ્ત્રીઓ અને માનવ અધિકાર

ડૉ.આંબેડકરે સ્ત્રીઓને તમામ પ્રકારના માનવ અધિકારો પ્રાપ્ત થાય તે બાબતના હિમાયતી હતા. જયારે જયારે અવસર પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેમણે સ્ત્રીઓને ભારપૂર્વક સમજ આપી હતી. મલબારના અછૂતોની દયાજનક સ્થિતિ હતી.બાબા સાહેબને આ વાતની ખબર પડી એટલે તરતજ તેઓ મલબાર પહોચ્યા ત્યાંનાં દ્રશ્યો જોઈને તેમનું હદય દ્રવિત થઈ ઊઠ્યું. એક સભામાં બોલતાં તેમણે સ્ત્રીઓને કહ્યુકે "તમે શા માટે તમારા બાળકોને ભણવા માટે શાળાએ નથી મોકલતા ? શું તમે ચાહો છો કે તમારું બાળક એઠવાડ ચાટીને જીવન ગુજારે ? તમે પોતાના શરીરને ઉઘાડું શા માટે રાખો છો ? પોતાની જાંઘોને કેમ ઢાંકતી નથી ? જો તમે આ રીતે રહેશો તો તમે તમારી લાજ-મર્યાદા અને સતીત્વનું રક્ષણ કેવી રીતે કરશો ? દુનિયાના કોઈપણ ખૂણામાં સ્ત્રીઓ તમારી જેમ અડધી ઉઘાડી નથી રહેતી.આ ઘણી જ ખરાબ બાબત છે. આપનું જીવન લજ્જાસ્પદ છે તમે પોતાના સન્માનમાં વધારો કરી અને કપડાં પહેરતાં શીખો,વસ્ત્ર પહેરવાનો ઢંગ બદલો. તમારે વસ્ત્રોથી પોતાનું આખુયે શરીર ઢાંકવું જોઈએ ત્યારે તમે સન્માનજનક મહિલાઓ બની શકશો".

મલબારમાં અછૂતોની એટલી ખરાબ સ્થિતિ હતી કે એ વિસ્તારના હિન્દુ વર્ગોએ દલિતો ઉપર પારાવાર અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા. દલિત સ્ત્રીઓ સારા કપડાં પહેરી શક્તી ન હતી. સારુ શિક્ષણ પોતાનાં બાળકોને આપી શકતી ન હતી અને સારુ આરોગ્ય તથા સારુ ખાવાનો પણ તેમને અધિકાર ન હતો. મરેલા પશુનું માંસ જ તેમને આરોગવું પડતું હતું. આવા અત્યાચારોને પરિણામે પરિયાહવર્ગોનું જીવન મલબારમાં દુ:ખદ બની ગયું હતું. ડૉ. આંબેડકરે આવી સ્ત્રીઓને માનવ અધિકારો અપાવવા ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. જે સ્ત્રીઓ મુંબઈની મીલોમાં શ્રમિક તરીકે કામ કરતી હતી તેવી કામદાર મહિલાઓને પ્રસૂતિની રજાઓ મળે,પ્રસૂતિ પછી સ્ત્રીને પુરતો આરામ મળે એટલું જ નહીં તેને સારો અને સ્વચ્છ આહાર- ખોરાક મળે તે માટે મુંબઈમાં ડૉ.આંબેડકરે જાગૃતિની એક મિશાલ જગાવી હતી.સતત પાંચ મહિના સુધી લગાતાર ડૉ. આંબેડકરે દક્ષિણ ભારતના મલબારમાં પ્રચારકાર્યને વેગવંતો બનાવી મહિલાઓને પોતાના માનવ અધિકારોથી સજાગ કરી હતી.

જ્યારે સંવિધાન નિર્માણ કરવાની તક ડૉ.આંબેડકરને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેમણે મહિલાઓ પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. સ્ત્રી પુરૂષની સમોવડી છે તેવી ભાવના પ્રેરિત કરવામાં આવી. હિન્દુ સંયુકત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને મિલકતનો કોઈ જ અધિકાર ન હતો તે પ્રદાન કરવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર રોકવા કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા. હિન્દુ સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા-ત્યકતા હોય તો પતિ પાસેથી ભરણપોષણ મેળવવા કાયદા ઘડવામાં આવ્યાં. સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો (મતાધિકાર) અધિકાર ભારતીય સંવિધાનમાં આપવામાં આવ્યો છે. એટલુંજ નહી. હવે તો સ્ત્રીઓ સંવિધાનિક જોગવાઈનુસાર લોકસભા, રાજયસભા, વિધાનસભાઓ, જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામપંચાયતોમાં ઉમેદવારી કરી શકે છે. અને ચૂંટાયાબાદ પ્રશાસનમાં સામેલગીરી વ્યક્ત કરી સુશાસનને આગળ વધારવામાં સહયોગી બને છે. ભારતીય સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૪-૧૫ સ્ત્રીઓને સમાનતાનો માનવ અધિકાર બક્ષે છે. આ અનુચ્છેદો મુજબ ધર્મ, જાતિ, લીંગ, જન્મસ્થળ કે એવા કોઈપણ કારણોસર રાજય કોઈની સાથે ભેદભાવ કરશે નહી. જેમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો આપોઆપ સમાવેશ થઈ જ જાય છે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કાયદાઓ ઘડવાની આપણા બંધારણમાં છૂટ આપવામાં આવી છે. જેમ કે દહેજપ્રથા નાબૂદ ધારો, સ્ત્રીભૃણ હત્યા અટકાવ ધારો,ગુજરાત પંચાયત એકટ કે જેમાં સ્ત્રીઓને ૩૩% અનામતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

સ્ત્રીનું આરોગ્ય, પોષણ, સમાન અધિકાર, માતૃત્ત્વનું રક્ષણ વગેરે માટે ભારતીય ફોજદારી ધારામાં જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

૫.૧૧.૬ બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ માનવ અધિકારો સંક્ષિપ્તમાં

૧. કાયદા સમક્ષ સમાનતા : અનુચ્છેદ-૧૪
૨. ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ : અનુચ્છેદ-૧૫ (૧)
૩. લોકનિયોજનમાં સમતા : અનુચ્છેદ-૧૬ (૧)
૪. વાણી સ્વાતંત્ર્ય : અનુચ્છેદ-૧૬ (૧) ક
૫. સંમેલન યોજવાનો અધિકાર: અનુચ્છેદ-૧૯ (૧) ખ
૬. સંગઠન રચવાની સ્વતંત્રતા: અનુચ્છેદ-૧૯ (૧) ચ
૭. ભારતના રાજયોમાં મુકતપણે ફરવાનો અધિકાર: અનુચ્છેદ-૧૯ (૧) ઘ
૮. મિલ્કત ધરાવવાનો અધિકાર:અનુચ્છેદ-૧૯ (૧) ચ
૯. કાયદાકીય રક્ષણ મેળવવાનો

અધિકાર: અનુચ્છેદ-૨૦ (૧)
૧૦. જીવન રક્ષણનો અધિકાર: અનુચ્છેદ-૨૧
૧૧. માનવ વ્યાપાર પ્રતિબંધ : અનુચ્છેદ-૨૩
૧૨. ધર્મનું સ્વાતંત્ર્ય : અનુચ્છેદ-૨૫ (૧)
૧૩. અલ્પસંખ્યકોનું સંરક્ષણ: અનુચ્છેદ-૨૯ (૧)
૧૪. અલ્પસંખ્યકોને શિક્ષણનો અધિકાર: અનુચ્છેદ-૩૦ (૧)
૧૫. મિલ્કતનું અનિવાર્ય સર્જન: અનુચ્છેદ-૩૧ (૧) ક
૧૬. ઉપાયોનો અધિકાર : અનુચ્છેદ-૩૨

"તમારી પ્રગતિ ચકાસા" સ્વાધ્યાય -૬

૧. બંધારણમાં લઘુમતિઓને આપેલા માનવ અધિકારો ટૂંકમાં વર્ણવો.

....
....
....
....

૨. બંધારણમાં બાળકોને કયા કયા માનવ અધિકારો બક્ષવામાં આવ્યા છે.?

....
....
....
....

૩. મલબારની સભામાં દલિત સ્ત્રીઓને જોઈને ડૉ.આંબેડકરે વ્યકત કરેલો આક્રોશ જણાવો.

....
....
....
....

૪. સ્ત્રીને પુરુષ સમોવડી બનાવવા ડૉ. આંબેડકરે આપેલ મહિલા અધિકારો જણાવો.

....
....
....
....

૫.૧૨. સારાંશ

આ એકમના અભ્યાસથી તમે બંધારણમાં આપવામાં આવેલા માનવ અધિકારોથી માહિતગાર થયા. બંધારણમાં દરેક માનવીને પોતાની રીતે જીવન જીવવા માટે વિચાર, વાણી અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે. વ્યકિત પોતાની મરજી મુજબનો ધર્મ પાળી શકે તેની છૂટ પણ આપવામાં આવી છે. સમાજમાં ઊંચ-નીચ,છૂત-અછૂત વગેરેના ભેદભાવ ન રહે તે માટે પણ બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈ કરવામાં અવી છે. અને બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ દરેકને સમાન માનવ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. તે તમે આ એકમમાંથી જાણી શકયા.

૫.૧૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) ભારતીય સંવિધાન. કેન્દ્ર સરકાર- દિલ્હી
(૨) બંધારણના ઘડવૈયા. લે.પી.એ. પરમાર (મહેસાણા)
(૩) ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ડૉ.આંબેડકરની ભૂમિકા પી.એ.પરમાર (મહેસાણા)
(૪) રાજ્ય ઔર અલ્પસંખ્યક. ડૉ.બી.આર આંબેડકર (હિન્દી)
(૫) ડૉ.આંબેડકર વ્યક્તિત્ત્વ એવં કૃતિત્ત્વ : ડૉ.ડી.આર જાટવ (હિન્દી)
(૬) માનવ અધિકારનો કાયદો, ૨૮ સપ્ટે. ૧૯૯૩,ભારત સરકાર
(૭) ભારતકા રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ અરૂણ રાય (હિન્દી)
(૮) અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિ અત્યાચાર નિવારણ ધારો-૧૯૮૯
(૯) ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની સામાજિક ભૂમિકા ડૉ.એ.આર.દેસાઈ